

T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

GİRİT KANDİYE'DE MÜSLÜMAN AZINLIK CEMAATİ
(1913–1923)

Melike KARA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mersin, 2007

T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

GİRİT KANDİYE'DE MÜSLÜMAN AZINLIK CEMAATİ
(1913–1923)

Melike KARA

Danışman: Prof. Dr. A. Nükhet ADIYEKE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mersin, 2007

ÖNSÖZ

Bağımsız Yunan Devleti ortaya çıktıktan sonra topraklarına katmayı hedeflediği coğrafyalar arasında Girit'te bulunmaktadır. Girit Rumları Bağımsız Yunanistan'ın ortaya çıkmasından sonra fırsat buldukları her anda Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmişler ve XX. yüzyılın başında birçok farklı faktörlerin etkisiyle amaçlarına ulaşmışlardır. I. Balkan Savaşı Sonucunda 1913 yılında imzalanan Londra Antlaşması ile Osmanlı Devleti Girit üzerindeki haklarından vazgeçtiğini bildirmiş ve 1914 yılında Yunan Kralı Girit'in resmen Yunanistan'a bağlandığını tüm dünyaya ilan etmiştir.

1913 yılından sonra Girit Müslümanları, Yunanistan vatandaşı olarak on yıldan fazla bir süre Ada'daki yaşamlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu süreç içinde Kandiye Müslüman cemaati, Cemaat-ı İslamiye örgütlerinin koruyucu şemsiyesi altında azınlık statüsünde yaşamlarını sürdürmüşler ve bu yeni hukuksal durumun günlük yaşamlarına birçok etkisi olmuştur. Bu çalışmada, bu yeni hukuksal durum karşısında Kandiye Müslümanlarının sosyo-ekonomik yaşamları ve yaşamlarında meydana gelen değişimler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda kullandığımız kaynakların başında; Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne ait karar defterleri bulunmaktadır. Söz konusu defterler incelenen döneme ve cemaate ait en önemli verileri içeren kaynaklardır. Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne ait karar defterleri dışında, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı'nda bulunan konumuzu tamamlayıcı nitelikte

belgeler de kullanılmıştır. Bunun dışında incelenen döneme ilişkin süreli yayınlar ve pek çok araştırma inceleme eser de çalışmamızda kullanılmıştır.

Çalışmamız üç yılı aşkın bir sürenin ürünüdür. Bu süre içerisinde desteğini benden hiçbir zaman esirgemeyen aynı zamanda iş disiplini ve titizliği ile her zaman yol gösterici olan hocam ve tez danışmanım sayın Prof. Dr. A. Nükhet ADIYEKE'ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışma da bana çok değerli zamanını ayırıp her türlü sorumu yanıtlayan ve çalışmamın her aşamasında bana destek olup yol gösteren hocam, Yrd. Doç. Dr. Nuri ADIYEKE'ye teşekkürlerimi sunarım Yine çalışmam süresince her yardım istediğimde çok değerli vaktinden, zaman ayırıp benimle ilgilenen ve çalışmamın her aşamasında bana çok büyük destek olan hocam Okutman Mehtap ÇELİK'E içten şükranlarımı sunarım.

Tüm üniversite eğitimim süresince, bilgi ve deneyim açısından gerekli donanımı kazanmamı sağlayan hocalarım sayın Prof. Dr. Fevzi DEMİR, Prof. Dr. Şerife YORULMAZ, Yrd. Doç. Dr. Şenay ÖZDEMİR'e, Yrd. Doç. Dr. Efrumiye ERTEKİN'e, Yrd. Doç. Dr. Derya GÜRSES TARBUCK'a teşekkürü bir borç bilirim. Bununla birlikte, tezimizin kaynak toplama sürecinde çalışmış bulunduğum Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi'nin başta müdürü olmak üzere tüm çalışanlarına ve tüm fotokopi işlemleri boyunca işlerimi sorunsuz yürütmemde bana yardımcı olan Elosa Ofset çalışanlarına şükranlarımı sunarım.

Çalışmam süresince destek ve yakınlıklarını gördüğüm Mehmet Reşat ATA ve Mersin'de yaşayan mübadil ailelere ulaşmamda bana yardımcı olan Gülşen

ATA ve Nihal GÜROL'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca görüşmeler sırasında anılarını benimle paylaşıp, çalışmamıza birçok veri sağlayan tüm mübadillere sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Yüksek lisans eğitimim süresince bana her zaman destek olup yol gösteren ve tüm bilgi ve deneyimlerini benimle paylaşan çok değerli arkadaşım Arş. Gör. Fahriye EMGİLİ'YE teşekkür ederim. Tüm samimiyeti ile her zaman yanımda olan sevgili hocam Uzman Tülin SELVİ ÜNLÜ' ye teşekkürlerimi sunarım. Tez çalışmalarım süresince yardım ve destekleri için sevgili arkadaşım Songül ULUTAŞ'a şükranlarımı sunarım. Yüksek lisans eğitimim boyunca her zaman bana destek olan arkadaşlarım, Özlem KARSANDIK, Meltem ÖZCAN, Zeynep GÜLER ve Emel TAŞKIN'A teşekkür ederim.

Çalışmam süresince bana yardımcı olan ayrıca manevi açıdan da her zaman yanımda olan arkadaşlarım Ebru ASLANALP'e, Aslı EKER'e, Ayşin GÜZEL'e, Pınar YÖRDEM'e ve Hayriye YÖRDEM başta olmak üzere YÖRDEM ailesinin tüm üyelerine sonsuz şükranlarımı sunarım.

Bu zorlu süreçte, büyük bir sabır örneği göstererek desteklerini esirgemeyen ve beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan aileme, ayrıca da yirmi yedi yıldır beni her zaman çok seven ve desteklerini benden hiçbir zaman esirgemeyen canım annem Hatice KARA'YA sonsuz teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Melike KARA

Mayıs 2007.

ÖZET

GİRİT KANDİYE’DE MÜSLÜMAN AZINLIK CEMAATİ (1913–1923)

XIX. yüzyılda tüm dünyayı ve özellikle de çok unsurlu İmparatorlukları derinden sarsan ulusçu düşünceler, Osmanlı İmparatorluğu’nun da çöküş sürecini başlatmıştır. Bu süreçte Osmanlı Devleti egemenliğine karşı, bağımsızlığını ilk kazanan Yunanistan olmuştur. Bağımsız Yunanistan’ın ortaya çıkması Osmanlı İmparatorluğu için olumsuz olarak nitelendirilebilecek birçok sorunu doğurmuştur.

Yunanistan’ın coğrafi olarak bulunduğu bölge ve Megali İdea düşüncesi çerçevesinde, ulaşmayı hedeflediği sınırların tamamı Osmanlı Devleti’nin sınırları içinde yer almaktadır. Bu sınırlar içinde yer alan topraklardan biri de Girit’tir. Yunan isyanıyla başlayan süreçten itibaren, XIX. yüzyıl boyunca Girit Rumları Osmanlı egemenliğine karşı Yunanistan’ın da desteğiyle birçok kez isyan etmişler ve I. Balkan Savaşı sonucunda 1913 yılında imzalanan Londra Antlaşması ile amaçlarına ulaşmışlardır.

Londra Antlaşması sonucunda Girit Müslümanları, hem Yunanistan vatandaşı hem de azınlık statüsüne sahip olmuşlardır. Ada’nın Yunanistan’a bağlanmasından sonra Müslümanlar, Yunanistan’ın kendilerine tanıdığı hukuki haklar çerçevesinde, “Cemaat-i İslamiye” örgütleri etrafında sosyal, kültürel, ekonomik ve dinsel yaşamlarını bütünleştirerek varlıklarını korumaya çalışmışlardır. Çalışmamızda, Cemaat-i İslamiye örgütlerinin koruyucu şemsiyesi altında ve azınlık

statüsünde yaşayan Müslüman cemaatin sosyo-ekonomik yaşamları ve bu süreçte yaşamlarında meydana gelen değişimlerin ortaya konulmasına çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Girit, Kandiye, Müslüman Azınlık Cemaati, Cemaat-ı İslamiye.

ABSTRACT**MUSLIM MINORITY CONGREGATION IN KANDIYE, CRETE
(1913-1923)**

Making great impact on the whole world especially on the multinational empires in XIX. century, the nationalist ideas become the starting point of Ottoman Empire's collapsing process. In this process, the first to gain independence against Ottoman Empire is Greece. The existence of independent Greece leads to many problems that can be described harmful for Ottoman Empire.

The geographical area in which Greece is situated and all of the frontiers that it aims to capture are located in the borders of Ottoman Empire. One of the areas that is situated in these borders is Crete. Beginning with the process that begins with Greek rebellion, Crete Greeks rebel many times throughout XIX. century and at the end of Balkan War I they achieve their goal with the Treaty of London, signed in 1913.

With the Treaty of London, Crete Muslims both become the citizen of Greek and get the statue of minority. After the island's joining Greece, Muslims, in the limits of legal rights that Greece gives them, try to protect their existence by integrating their social, cultural, economical and religious lives around "Cemaat-i İslamiye" organizations.

This study aims to put forth the socioeconomic lives of Muslims that spend their lives under the protective umbrella of Cemaat-i İslamiye organizations and have the statue of minority and the changes in their lives in this process.

Key Words: Crete, Kandiye, Muslim Minority Congregation, Cemaat-i Islamiye

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XII
TABLOLAR ve ŞEMALAR LİSTESİ.....	XIII
HARİTALAR LİSTESİ.....	XV
EKLER LİSTESİ.....	XV
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM: GİRİT’İN YUNANİSTAN’A İLHAKI VE MÜSLÜMAN AZINLIK STATÜSÜNÜN OLUŞMASI..... 11

I.1. Girit’in Yunanistan’a İlhakı.....	11
I.1.1. I. Balkan Savaşı Öncesinde Girit’te Siyasi Gelişmeler.....	11
I.2. I. Balkan Savaşı ve Girit’in Yunanistan’a İlhakı.....	19
I.3. Yunanistan Sınırları İçinde Girit.....	26
I.4. Yunanistan’da ve Girit’te Bulunan Müslüman Azınlıkların Hukuki Statüsü .32	
I.4.1. Azınlık Kavramı.....	32
I.4.2. Girit’in İlhakından Sonra Girit Müslümanlarının Hukuksal Statüsü	38

II. BÖLÜM: KANDİYE ŞEHİRİ VE KANDİYE MÜSLÜMAN CEMAAT İDARESİ	45
II. 1. Kandiye Şehri.....	45
II.1.1. Kandiye'nin Önemi ve Farklılıkları	45
II.1.2. 1913- 1924 Arası Kandiye'de Nüfus ve Müslüman Nüfusu	48
II.2. Kandiye Müslüman Cemaat İdaresi.....	50
II.2.1. Cemaat-i İslamiye İdaresinin Tarihçesi	50
II.2.2. Cemaat İdaresinin Yapısı ve Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi	55
II.3. Cemaat İdaresinin İşlevleri ve Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi	62
II.3.1. Cemaat-ı İslamiye İdaresinin Dini İşlevleri.....	62
II.3.2.Cemaat-ı İslamiye İdareleri'nin Sosyal İşlevleri.....	67
II.3.3. Cemaat-ı İslamiye İdareleri'nin Eğitim- Öğretime Yönelik İşlevleri	70
II.3.4. Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin Ekonomik İşlevleri	75
II.3.4.1. Cemaat İdaresinin Gelirleri	76
II.3.4.2. Cemaat İdaresinin Giderleri	79

III. BÖLÜM KANDİYE MÜSLÜMAN CEMAATI

III.1. Kandiye Müslüman Cemaatinin 1913–1923 Yılları Arasındaki Genel Görünümü.....	83
III.2. Müslüman Cemaatin Ekonomik Durumu.....	88
III.2.1 Müslümanların Görev Aldıkları İşkolları	92
III.3. Müslüman Cemaatin Sosyal Yapısı.....	95
III.3.1. Müslüman Ailesinin Yapısı.....	97
III.3.1.1. Müslüman Aile içinde Çocuklar.....	100
III.4. Müslüman Cemaat ve Eğitim.....	103
III.4.1. Müslümanların Eğitim Kurumları ve Eğitimden Yararlanma Olanakları.....	102
III.5. Müslüman Cemaat ve Din.....	107
III.5.1. Kandiye’de Faaliyet Gösteren Tarikatlar.....	108
IV. BÖLÜM: KANDİYE MÜSLÜMAN CEMAATİNİN ADA’DAN AYRILIŞI.....	114
IV.1. Mübadele Sözleşmesi	114

IV.2. Mübadele Hazırlıkları ve Kandiye Müslüman Cemaati.....	117
IV.2.1. Mübadele Sürecinde Kandiye’de Taşınamaz Malların Tasfiyesi.....	127
IV.2.2. Mübadele Sürecinde Kandiye Cemaat-ı İslamiyesi’ne Ait Evrakın Tespiti ve Nakli	129
SONUÇ.....	133
BİBLİYOGRAFYA	140
EKLER.....	156

KISALTMALAR LİSTESİ

<i>a.g.e.</i>	: Adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	: Adı geçen makale
Bkz.	: Bakınız
BCA.	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Mah.	: Mahalle
Md.	: Madde
No	: Numara
SAEMK	:Stratejik Araştırmalar ve Etüdler Milli Komitesi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
THAM	: Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cedresi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
VİBMA	: Vakıflar İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi
Yay.	: Yayınlayan
Yay. Haz.	: Yayına hazırlayan

TABLULAR VE ŞEMALAR LİSTESİ

Tablo 1: Kandiye Cemaat-1 İslamiye İdaresi İdari Görevlilerinin 1919 Yılı Sonundaki Maaş Tablosu.	93
Şema 1: Cemaat-1 İslamiyelerin Hiyerarşik ve İdari Yapısı.....	56
Şema II: Cemaat-1 İslamiye İdaresi Görevlileri/Çalışanları.....	62

HARİTALAR LİSTESİ

Harita I:	Kandiye ve Kazaları	86
-----------	---------------------------	----

EKLER LİSTESİ

EK I-a:	VİBMA Arşivi, Defter No. 166, Girit Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri. Örnek Sayfa.
EK I-b:	VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri. Örnek Sayfa.
EK I-c:	VİBMA, Defter No. 1288, Kandiye Kazalar Karar Hülasaları ve Fihristli Defteri.
EK II:	Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresine Ait Emlakların 1916–1918 Yılları Arasındaki Kiracı ve Kefil İsimleri Tablosu.
Ek III-a:	Girit Mübadili Kösem Hazar'ın Ailesi'nin Girit'te Çekilmiş Fotoğrafı.
EK III-b:	Kandiye'de Bulunan Son Bektaşî Tekkesinin Şeyhi, Sadık Cafer Baba'nın Girit'te Çekilmiş İki Farklı Fotoğrafı.

GİRİŞ

Girit, Osmanlı İmparatorluğu'nun fethettiği son topraklardan biridir. 1669 yılında Kandiye'nin ele geçirilmesi ile tamamen Osmanlı egemenliği altına giren Girit, Osmanlı İmparatorluğu için stratejik açıdan her zaman önemli bir konumda olmuştur.

Fetihten hemen sonra imparatorluğun ayrıcalıklı vilayetlerinden biri olan Girit'te bu ayrıcalıklar kendini yönetsel ve ekonomik yapıda gösterdiği gibi sosyal yapıda da varlığını belirgin olarak hissettirmiştir.¹ Cemal Tukin'e göre;

“Türkler Girit'e girdikleri günden itibaren yerli halkın din ve mezhep işlerine karışmamış, ana dillerini kullanmalarına izin vermiştir. Ayrıca, ihtida eden Rum kadınlarıyla yapılan evlilikler sonrası doğan çocuklar, annelerinden dolayı Rumca eğitim ve terbiye aldıklarından dolayı adada konuşulan yaygın dil Türkçe değil Rumca olmuştur”.²

Ada'nın fethinden hemen sonra Osmanlı egemenliğinin temelini oluşturacak toplumsal tabanın oluşturulmasına yönelik çalışmalar başlamıştır. Özellikle yerli halk arasında, yoğun olarak ihtida sürecinin yaşanması bu çalışmaların temelini oluşturmaktadır.³ Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni fethedilen topraklarda uyguladığı “şenlendirme politikası” Girit'te uygulanmamıştır.⁴ Buna karşın, fethin yüzyıl sonrasında Ada'da oluşan Müslüman nüfusunun oranı önemli

¹ A. Nükhet Adıyeke, “Osmanlı Egemenliği Altında Girit'te Müslüman Kimliğinin Oluşumu ve Müslüman Cemaati ile Ortodoks Cemaati Arasındaki İlişkiler”, *Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923 Türk- Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, Derleyen: Müfide Pekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 365.

² Cemal Tukin, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit İsyanları- 1821 Yılına Kadar Girit”, *Bellekten*, IX/34; 1945, s. 196.

³ Adıyeke, a.g.m., s. 366.

⁴ A. Nükhet- Nuri Adıyeke, *Kıbrıs Sorununun Anlaşılmasında Tarihsel Bir Örnek Olarak Girit'in Yunanistan'a Katılması*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi, Ankara, 2002, s. 4.

boyuttur. Müslüman nüfusun artmasına ilişkin farklı tartışmalar söz konusudur.⁵ Konuyla ilgili çalışmalar yürüten araştırmacılar Ada'ya sürgün ya da şenlendirme politikası uygulanmadığı fikrinde birleşse de⁶ Müslüman nüfusun varlığının kökenleri hakkında farklı görüşler ileri sürmektedirler. Konuya ilişkin araştırma yürüten akademisyenlerden Nükhet Adıyeke'ye göre;

“...ihtida sürecinin Ada'nın nüfus dengesini (Müslüman-gayrı müslim) oluşturmada bir devlet politikası olarak kullanıldığı ve bunu gerçekleştirmek için de yerli yeniçerilik, topçuluk, cebecilik, kale muhafızlığı gibi askeri evlilik gibi sosyal kurumların araç olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Böylece kısa bir süre içinde Ada'nın toplumsal yapısı büyük bir etnik dönüşüme uğramış ve ciddi bir miktar Müslüman nüfus yüzyılın sonunda ortaya çıkmıştır.”⁷

Adanın toplumsal tabanına ilişkin bu şekillendirme ile Girit'in Müslüman ve gayr-ı Müslim halkı yaşamlarını bir arada yürütmüşler çok yoğun ekonomik ve sosyal bağlar, dini farklılıkların ikinci planda kalmasını sağlamıştır. Müslümanlar ile gayrı Müslimler arasında mal alım satımı ve ticari ortaklıklar çok yoğun olarak erken tarihli sicillerden itibaren izlenebilmektedir. Bu kadar kısa sürede iki unsurun bu derece yoğun olarak kaynaşması ancak önceden var olan bir ilişkinin devam etmesiyle açıklanabilir.⁸

⁵ Söz konusu tartışmalar ilişkin ayrıntılı değerlendirme için bakınız; Ayşe Nükhet Adıyeke, “17. Yüzyıl Girit (Resmo) Şeriye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, 9-13 Eylül 2002 – Ankara 2006, s. 559.

⁶ Adanın fethi ve Osmanlı egemenliğinin kurulması üzerine doktora tezi yapan iki bilim adamı, çalışmalarında şenlendirme (sürgün) olmadığını kabul etmektedirler. Söz konusu tezler için bkz. Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması(1645–1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004; Molly Greene, *Kandıye 1669–1720: The Formation of a Mercant Class*, Princeton Universities, Basılmamış Doktora Tezi, Princeton, 1993.

⁷ Adıyeke, a.g.m., s. 560.

⁸ Adıyeke, a.g.m., s. 560.

XIX. yüzyıla kadar böylesine sıkı ilişki içerisinde olan Ada halkı arasında tüm dünyada hızla yayılan milliyetçilik ve bağımsızlık düşüncelerinin filizlenmesi, Girit'in Osmanlı'dan kopuş sürecini başlatmıştır.

1828–1829 savaşı sonunda imzalanan Edirne Anlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığı sağlanırken, 1830 Londra Anlaşması ile sınırları çizilmiştir. Bu sınırlar çizilirken Rumların yaşadığı birçok bölge ile birlikte Girit de bu sınırlar dışında kalmıştır.⁹ Yunanistan'ın bağımsızlığı ile başlayan yeni süreçten sonra Girit, Osmanlı Devleti için önemli bir sorun olmuştur. Özellikle “Megali İdea'nın” en önemli hedefleri arasında yer alan Girit'e bu dönemden sonra Yunanistan sürekli isyan ve bağımsızlık için destek göndermiş ve Ada'daki Rumları Osmanlıdan kopuş için desteklemiştir.¹⁰

Girit'in Yunanistan'a bağlanmasına değin, bölgede oldukça huzursuz bir ortam oluşmuş ve Ada'daki halklar arasında bir çatışma ve mücadele dönemi başlamıştır. Girit Hıristiyanları Yunanistan'a bağlanma sürecine değin farklı zamanlarda ayaklanmalar çıkarmışlardır. Osmanlı Devleti her ayaklanma sonrasında Ada'ya yeni imtiyazlar vererek kopuş sürecini uzatmıştır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Ada'daki isyanların boyutları değişmeye başlamıştır.

1866 yılı baharında Ada'da geniş çaplı bir ayaklanma başlamıştır.¹¹ 1866 ayaklanmasını geniş çaplı olması kadar önemli kılan bir başka nokta da Avrupa kamuoyunun ve hükümetlerinin bu ayaklanmaya tepkileri ve olaylara fiili olarak müdahale etmeleridir.

---

⁹ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁰ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 17.

¹¹ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 21.

Yunanistan Devlet yetkilileri uluslar arası platformlarda Megali İdea düşünceleriyle bağlantılı fikirlerini dile getirmektedirler. Yüzyılın sonuna kadar Yunanistan'ın taleplerini kendi çıkarları açısından belli bir noktada frenlemek isteyen büyük devletler kimi kez sus payı olarak Girit ile ilgili bazı düzenlemelerin yapılmasını Osmanlı Devleti'nden talep etmişlerdir. Berlin Anlaşması metni içine konulan yirmi üçüncü madde ile Osmanlı Devleti'nin 1868 düzenlemelerinde Girit'te mahalli ihtiyaçları karşılayacak yeni reformlar yapması hükmü getirilmiştir.¹²

Osmanlı Devleti'nin Girit'te uygulamaya geçirdiği en önemli ıslahatlardan biri olan¹³ Halepa Sözleşmesi, 25 Ekim 1878 tarihinde Büyük Devletler konsoloslarının kontrolü altında, Rumların temsilcileri ile Bâb-ı Ali'nin komisyonu arasında imzalanmıştır. Hanya yakınlarında Halepa adı verilen yerde, imzalanmasından dolayı bu protokole "Halepa Sözleşmesi" adı verilmiştir.¹⁴ Ada'da huzursuzluğun bir türlü giderilememesi üzerine büyük devletler temsilcileri Ada'ya savaş gemilerini göndermişlerdir. Girit için en önemli dönüm noktalarından birisi 1897 yılında muhtariyetin ilan edilmesidir. 1898 yılında da Osmanlı askerlerinin Ada'dan çekilmesi Girit'in Osmanlı egemenliğinden çıkması için en son noktalardan biri olmuştur.

I. Balkan Savaşı sonucunda 30 Mayıs 1913 tarihinde imzalanan Londra Anlaşması ile Osmanlı Devleti Girit üzerindeki haklarını Büyük Devletlere¹⁵

¹² Adıyeke, *a.g.e.*, s. 28; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, T.T.K. Yay., Ankara, 2003, s. 526.

¹³ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 2*, Cilt 2, Küre Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 43.

¹⁴ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁵ "Büyük Devletler" olarak nitelendirilen söz konusu devletler, İngiltere, Rusya, Almanya, Avusturya, İtalya, Fransa'dır.

bırakmıştır. Çok kısa bir süre sonra da 14 Aralık 1913'te Ada Yunanistan'a resmen bağlanmıştır.¹⁶

Ada'nın Yunanistan'a bağlanması ile birlikte, Ada sınırları içinde yaşayan Müslüman nüfus, Yunanistan vatandaşı olmuştur. Hukuksal açıdan Yunanistan, söz konusu grubu azınlık statüsünde tanımlamıştır. Bu dönemden itibaren, azınlık hukukunun güvence altına alınabilmesi için oluşturdukları tüzel örgütlenmeler olarak "*Cemaat Örgütlenmeleri*" devreye girmiştir. Yunanistan'da yaşayan Müslüman-Türk nüfus, Cemaat-ı İslamiye kurumlarıyla hem dinî sosyal ve kültürel yaşantılarını, taşıdıkları dinî ve etnik kimliğe uygun yürütebilme çabası içinde olmuşlar, hem de bu örgütlenme ile gerek Yunanistan Hükümeti'ne karşı, gerekse uluslararası platformlarda azınlık statüsü nedeniyle kendilerine sağlanan hakları organize bir şekilde korumaya çalışmışlardır.¹⁷

Cemaat-ı İslamiye örgütleri, azınlığın dinsel, sosyal, kültürel hatta ekonomik ve siyasi oluşumlarına yön vermekten öte kökleri çok daha eskilere dayanan Osmanlı yönetimi döneminde oluşturulmuş yapılanmalardır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde temelleri atılan bu kurum zamanla imparatorluğun yönetim gücünün zayıflaması ve özellikle XIX. yüzyıl başından itibaren Batı Trakya, Rumeli ve Adalar'dan geri çekilmesi sürecinde ön plana çıkmıştır. Bu süreç içinde söz konusu coğrafyada nüfus açısından giderek azalan yerli Müslüman halk bu örgütler etrafında

---

¹⁶ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 298.

¹⁷ Nükhet Adıyeke, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: Cemaat-ı İslamiyeler 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi Araştırma Projeleri Dizisi, Ankara, s. 8.

sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamlarını dinsel yaşamlarıyla bütünleştirerek varlığını koruma altına almıştır.¹⁸

Konumuzun temelini oluşturan Kandiye Müslüman Azınlık Cemaati de bu yapı etrafında örgütlenmiş ve yeni statüyle yaşamlarına yansıyan farklılıkları bu yapı aracılığıyla kabullenebilmişlerdir. Mübadele sürecine değin Ada halkının yaşamlarının her boyutuna ait ayrıntılar bu örgüt yapısı altında şekillenmiştir.

Kandiye Müslüman Azınlık Cemaati, 1913 yılından itibaren yeni bir siyasal ve hukuksal statüyle anılmaya başlanmış ve yeni statü ile sosyo- ekonomik hayatlarında da etkili olmuştur.

1913 yılına değin Ada'da idari açıdan asli unsur olan Müslümanlar bu tarihten sonra "azınlık" statüsüne sahip olmuşlardır. Müslümanlar, Osmanlı Devleti'nin Girit'i fethettiği dönemden kaybettiği döneme kadar nüfus açısından, her zaman Rumlara göre sayıca daha az olmuşlardır. Bu süreçte Ada'daki ve Kandiye'deki Müslüman azınlığın hukuksal, sosyal ve siyasi hayatlarında birçok değişim meydana gelmiştir. Bu değişikliklerin en temeline temel hak ve özgürlüklerinin artık formel ve uluslararası metinlerle sınırlandırılması oturtulabilir.

Çalışmamızda temel problemimiz, 1913–1923 yılları arasında Girit Kandiye'deki Müslüman azınlığının Cemaat-ı İslamiye idaresi etrafında özellikle sosyo- ekonomik temelde nasıl bir yaşam sürdükleri ve bu bağlamda yaşamlarında meydana gelen değişiklikleri ortaya koyabilmektir. Yunanistan

---

¹⁸ Adiyek, *a.g.e.*, s. 11.

vatandaşı olarak yaşamalarını sürdükleri on yıllık süre zarfında Kandiye Müslümanlarının birçok yasal ve siyasi zorunluluklardan kaynaklanan nedenlerle nasıl bir örgütlenme içinde oldukları ve bunun günlük hayatlarına nasıl yansıdığı saptanması amaçlanmıştır. Daha çok dinsel bir azınlık olarak tanımlayabileceğimiz bu gurubun Girit'te son on yıllık dönemlerinde nasıl yaşadıklarına ilişkin durum tespiti yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız kronolojik olarak 1913–1923 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Coğrafi açıdan ise Ada'da önemli bir merkez olmasının yanı sıra Müslüman halkın da nüfus açısından en yoğun olduğu “Kandiye” kenti seçilmiştir. Bir başka sınırlandırma alanı ise incelenen dönem çerçevesinde topluluğun siyasi faaliyetlerinden çok sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamlarıdır inceleme alanı içine dahil edilmesidir. Tüm bu sınırlandırmalar çerçevesinde Kandiye Müslüman Cemaatine ait sekiz adet defter incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Çalışmamızda veri toplama teknikleri olarak arşiv, kütüphane ve sözlü tarih çalışması temel alınmıştır. Birincil kaynaklarımızın büyük çoğunlunu Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivlerinde yer alan Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresine ait karar defterleri oluşturmaktadır. Çalışmamızın temel malzemesini oluşturan Vakıflar genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan kayıtların büyük bir kısmı ilk kez tarafımızdan incelenmiştir. Bu da çalışmanın özgünlüğü açısından en önemli dayanak noktalarından biridir. İncelenen defterlerin büyük bir kısmı Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne ait karar defterleridir. Bu defterler dışında cemaat idaresinin gelir ve giderlerinin yer aldığı kayıtlar ikinci sırada yer almaktadır. Son olarak da karar özetlerinin bulunduğu

defterler incelenmiştir. Defterler seçilirken birden çok ölçüt kullanılmıştır. İçerik olarak daha çok bilgiye sahip olan karar defterlerine daha fazla yer verilmiştir. Aynı zamanda seçilen defterlerin 1913-1923 yılları arasında makul bir dağılım göstermesine özen gösterilmiştir.

Bu defterler dışında çalışmamızda kullanılan birincil kaynaklar arasında Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden alınan belgeler de bulunmaktadır. Söz konusu belgeler, özellikle mübadele sürecine ilişkin veri elde etmemizde tamamlayıcı nitelikte olmuştur. Çalışmamızda kullanılan, birincil kaynaklar arasında sayılabilecek bir başka doküman da döneme ilişkin gazetelerdir. Verilerimiz arasında yer alan sözlü tarih görüşmeleri de Kandiyeli Müslüman Cemaatine ilişkin ilginç verilere ulaşmamızda yararlı olmuştur. Mersin'de yaşayan I. ve II. Kuşak Girit mübadilleri ile görüşmeler yapılmıştır.

Çalışmamızda, tarihsel bir dönemi kapsadığı için tarihsel yöntem temel alınmıştır. Söz konusu dönem ve konuya ilişkin arşiv belgeleri başta olmak üzere tüm kaynaklar değerlendirilerek şimdiye kadar incelenememiş bu süreç ve topluluk tanımlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca, dönem çerçevesinde örnek bir alan seçildiğinden ve ulaşılabilecek sonuçlarla Ada geneli için genelleme yapma imkânı bulunabileceğinden örnekleme yöntemi de araştırma yöntemlerimiz arasında yer almaktadır. Ayrıca söz konusu cemaatin kayıtları incelendiğinden arşiv çalışması kapsamında doküman analizi tekniği de kullanılmıştır.

Bu konuyu çalışmamız için bizi tetikleyen birçok soru ve önermeler bulunmaktadır. Çalışmamız genel olarak aşağıda sıralanan soru ve öneriler etrafında şekillenmiştir.

- 1913 Londra Antlaşması ile Adadaki Müslümanlar “azınlık” statüsüne sahip olmuşlardır.
- Kandiye Müslüman Cemaati, “Cemaat-i İslamiye İdaresi” olarak bilinen resmi yapıyla, sosyal, ekonomik ve siyasi bir organizasyon oluşturmuşlardır.
- 1913–1924 yılları arasında Azınlık statüsünde nasıl bir yaşam sürmüşlerdir?
- Günlük yaşamlarında dini, ekonomik, sosyal hayatlarında değişimler meydana gelmiş midir?
- Yunanistan vatandaşı olarak Ada’da geçirdikleri yaklaşık on yılı aşkın bir süreçte azınlık olmalarından kaynaklanan dayatmalarla karşılaşmışlar mıdır?
- Rum cemaatle ilişki düzeyleri ne boyuttadır?
- Ada’dan ayrılış süreçlerine ilişkin hangi bilgilere ulaşılabilir?

Girit’in Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki dönemine ilişkin birçok çalışma yapılmıştır Aynı şekilde Müslümanların Adadan ayrılma süreçleri de genel olarak mübadele konusu çerçevesinde incelenmiştir. Ancak Adanın Yunanistan’a katıldığı 1913 yılından 1924 yılına kadar geçen süreçte ada Müslümanlarının yaşamlarına yönelik spesifik bir çalışma yapılmamıştır. Bu bağlamda çalışmamız Girit Müslümanlarının bu dönemi için ilk ve tek örnektir. Bu durum çalışmamızın özgünlüğü açısından oldukça olumlu iken çalışma boyunca bu anlamda örnek teşkil edebilecek araştırmalar olmaması yazım aşamasını zorlaştırmıştır. Cemaat-ı İslamiye

İdarelerine ait söz konusu kayıtları ilk kez Nükhet Adıyeke incelemiştir.¹⁹ Söz konusu çalışmada Yunanistan sınırları içinde bulunan Cemaat-ı İslamiye İdareleri temel alınmıştır. İncelenen kayıtların benzerliği anlamında adı geçen çalışma oldukça yol gösterici olmuştur. Bunun dışında çalışma konumuzla benzerlik gösteren bir başka araştırma da Ali Dayıoğlu tarafından yapılmış olan “Bulgaristan'daki Müslüman-Türk azınlığı (1878-2000)” başlıklı çalışmadır.²⁰ Doktora tezi olarak yapılmış olan çalışmada Bulgaristan'daki Müslüman azınlığa ilişkin oldukça kapsamlı bir çalışma yapılmış olup, özellikle konunun hukuksal boyutu ile ilgili oldukça önemli analizler yapılmıştır.

Sonuç olarak çalışmamızın döneme ve bölgeye ilişkin literatürde önemli bir boşluğu doldurduğunu düşünmekteyiz. İncelenen dönem ve bölgeye ilişkin ilk ve tek örnek olmasıyla da bağlantılı eksikleri bulunabilecek çalışmamız yaklaşık üç yıllık bir sürenin ürünüdür.

---

¹⁹ Nükhet Adıyeke, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: Cemaat-ı İslamiyeler 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi Araştırma Projeleri Dizisi, Ankara, s.8.

²⁰ Ali Dayıoğlu, *Bulgaristan'daki Müslüman-Türk Azınlığı (1878-2000)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

I. BÖLÜM: GIRİT’İN YUNANİSTAN’A İLHAKI VE MÜSLÜMAN AZINLIK STATÜSÜNÜN OLUŞMASI

I.1. Girit’in Yunanistan’a İlhaki

I.1.1. I. Balkan Savaşı Öncesinde Girit’te Siyasi Gelişmeler

XIX. yüzyılda tüm dünyayı ve özellikle de çok unsurlu İmparatorlukları derinden sarsan ulusçu düşünceler, Osmanlı İmparatorluğu’nun da çöküşünü hazırlamıştır. Osmanlı Devleti’nin gerek hâkim olduğu coğrafya ve bu doğrultuda şekillenen demografik yapısı, gerekse “millet sistemi” gibi toplumsal tabana yönelik uygulamaları, XIX. yüzyıldan sonra birer dezavantaj haline gelmiştir.

Aynı yüzyıl içerisinde Yunanistan’ın bağımsızlığını kazanma süreci Osmanlı İmparatorluğu için oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Yunanistan Devleti’nin kurulması tasarlanan bölgenin neredeyse tamamı coğrafi açıdan Osmanlı Devleti sınırları içindedir. Ayrıca Balkanlar’da ve Akdeniz’de üstünlük kurma mücadelesi veren Büyük Devletlerin nüfuz alanları da aynı toprakları işaret etmektedir.¹

“Avrupalı devletlerin farklı çıkarlarının ortak sonuçları bağımsız Yunanistan’ın ortaya çıkışını hızlandırmıştır”.² İngiltere başta olmak üzere birçok büyük devlet 1815 Viyana Kongresi’nde belirledikleri politikaları gözden geçirmişlerdir. Bu süreçten itibaren Yunanlılara destek veren önemli güçlerin başında

¹ A. Nükhet Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2000, s. 15.

² Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789–1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 225.

İngiltere ve Rusya yer almıştır. Dönem itibarı ile her iki devletin uluslararası çıkarları açısından Yunanistan bir kilit nokta konumundadır.³

1828–1829 savaşı sonunda imzalanan Edirne Anlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığı sağlanırken, 1830 Londra Anlaşması ile sınırları çizilmiştir. Bu sınırlar çizilirken Rumların yaşadığı birçok bölge ile birlikte Girit de bu sınırlar dışında kalmıştır.⁴ Yunanistan'ın bağımsızlığı ile başlayan yeni süreçten sonra Girit, Osmanlı Devleti için önemli bir sorun olmuştur. Özellikle “Megali İdea'nın” en önemli hedefleri arasında yer alan Girit'e bu dönemden sonra Yunanistan sürekli isyan ve bağımsızlık için destek göndermiş ve Ada'daki Rumları Osmanlıdan kopuş için desteklemiştir.⁵

Girit'in Yunanistan'a bağlanmasına değin, bölgede oldukça huzursuz bir ortam oluşmuş ve Ada'daki halklar arasında bir çatışma ve mücadele dönemi başlamıştır. Girit Hıristiyanları Yunanistan'a bağlanma sürecine değin farklı zamanlarda ayaklanmalar çıkarmışlardır. Osmanlı her ayaklanma sonrasında Ada'ya yeni imtiyazlar vererek kopuş sürecini uzatmıştır.

Bastırılan isyanlar sonrasında Ada'da geçici bir süre sükûnet dönemi yaşanmış ancak Ada'nın Yunanistan'a katılmasına kadar geçen süreçte birçok kez Osmanlı yönetiminin yaptığı reformlar isyanların sona ermesi için yeterli olmamıştır.

1864 yılında İngiltere'nin yönetimi altında bulunan Yedi Ada'yı Yunanistan'a terk etmesiyle birlikte Rumların yaşadığı tüm toprakların birleştirilmesi fikri Girit'te yankı bulmuş ve 1866 yılı baharında Ada'da geniş çaplı bir ayaklanma

³ Fahir, Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1960*, A. Ü. SBF Yay., Ankara; 1975, s.298.

⁴ Adıyeke, *a.g.e.*, 2000, s. 17.

⁵ Adıyeke, *a.g.e.*, 2000, s. 17.

başlamıştır. ⁶ 1866 ayaklanmasını geniş çaplı olması kadar önemli kılan bir başka nokta da Avrupa kamuoyunun ve hükümetlerinin bu ayaklanmaya tepkileri ve olaylara fiili olarak müdahale etmeleridir. Fransa ve Rusya, isyan temelinde Rum nüfusun çoğunlukta olduğu adalar için yeni bir yönetim şeklinin belirlenmesi amacıyla, buralarda yaşayan halkın oyuna başvurulmasını Osmanlı Devleti'ne önermişlerdir. Bunu işlerine tam anlamıyla bir müdahale olarak değerlendiren Osmanlı Devleti bu öneriyi kesin bir dille reddettiğini bildirmiştir. Devletlerin Girit isyanı karşısındaki bu tutumları üzerine Bâb-ı Ali yeni bir müdahaleyi önlemek amacıyla Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa'yı bir komisyonla birlikte Ada'ya göndermiştir. ⁷

Ali Paşa Ada'da yaptığı incelemeler sonucunda, Ada'ya özerklik verilmesine taraftar olan bir proje hazırlamıştır. Proje temelinde “Girit Vilayet Nizamnamesi” hazırlanmış, Girit Vilayeti'nde genel bir meclis oluşturulmuştur. ⁸ Ancak yapılan düzenlemelere ve alınan önlemlere rağmen Ada'daki kargaşa devam etmiştir.

1878 Berlin Kongresi sırasında, Yunan temsilcisi Dışişleri Bakanı Deliyannis Yunan tekliflerini dile getirirken, Rumlarla meskûn tüm toprakların Yunanistan'a katılmasını istediklerini açıklamıştır. Bu olay “Megali İdea”nın ilk kez uluslararası bir kongrede bu şekilde dile getirilmesi açısından önemlidir. Ancak Bakan, şimdiki şartlar göz önüne alınarak isteklerini yalnızca Epir, Teselya ve Girit Adası ile sınırladıklarını bildirmiştir. ⁹ İngiliz Hükümeti temsilcileri Ada'nın Yunanistan'a terkine şiddetle karşı çıkmışlardır. Ancak Devletler, Berlin Anlaşması metni içine

⁶ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 21.

⁷ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 23.

⁸ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 24.

⁹ Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühime-yi Siyasiye*, c. II, Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal, T.T.K., Ankara, 1987, s. 16.

yirmi üçüncü madde ile Osmanlı Devleti'nin 1868 düzenlemelerinde mahalli ihtiyaçları karşılayacak yeni reformlar yapması hükmünü koymuşlardır.¹⁰ Bu hüküm kesin bir bağlayıcılık içermemekle birlikte, Osmanlı Devleti'nin kendi iradesi ile yaptığı düzenlemenin uygulamasını Büyük Devletlerin denetimine terk ettiği anlamına gelmektedir.¹¹

Osmanlı Hükümeti Ada'da gerekli inceleme ve düzenlemeyi yapmak üzere Gazi Ahmed Muhtar Paşa'yı olağanüstü yetkilerle donatarak bir komisyon ile birlikte Ada'ya göndermiştir. Ada'daki Büyük Devletler, konsoloslarının kontrolü altında, Hanya yakınlarında Halepa adı verilen yerde, Rumların temsilcileri ile Bâb-ı Ali'nin komisyonu arasında bir sözleşme imzalanmıştır. (25 Ekim 1878). Bu nedenle bu protokole "Halepa Sözleşmesi" adı verilmektedir.¹² Halepa Sözleşmesi, Osmanlı Devleti'nin Girit'te uygulamaya geçirdiği en önemli ıslahatlardan biri olmuştur.¹³ Halepa Sözleşmesi'nin olumlu etkisi ancak on yıl kadar sürebilmiş sonrasında Müslüman ve Rum halk arasındaki çatışmalar büyüyerek devam etmiştir. Rumların milliyetçi fikirleri olayların büyümesinde temel etken olmuştur.

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Ada'da Manousos Koundouros liderliğinde kurulan İhtilal Cemiyeti (Epitropi)¹⁴ 1895 yılı yaz aylarında ortaya çıkan ve Osmanlı Devleti'ni bir hayli meşgul eden Ermeni olaylarından yararlanmayı ummuştur. Bu dönemde organize edilecek kapsamlı bir

¹⁰ Adıyeke, *a.g.e.*, s.28; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 526.

¹¹ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 28.

¹² Adıyeke, *a.g.e.*, s. 28.

¹³ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 2*, Cilt 2, Küre Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 43.

¹⁴ Söz konusu cemiyet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Nükhet Adıyeke, "Girit'te 1896-1897 Olayları ve Rum İsyan Cemiyetinin Faaliyetleri", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 6, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 2005.

ayaklanma ile Yunanistan desteğiyle birleşmeye doğru hedeflenen amaçlar gündeme getirilecektir.¹⁵

Ada'daki isyan zincirinin genişlemesi ve bu noktada Yunanistan'ın Girit Sorunu'nu Osmanlı Devleti'nin bir iç sorunu olmaktan çıkararak uluslararası platformda gündeme getirme çabaları; bununla birlikte Ada'daki ayrılıkçı mücadeleyi destekler tavrı karşısında Avrupa Devletleri Ada'ya doğrudan müdahale yolunu seçmişlerdir.¹⁶

Avrupa Devletleri Girit olaylarında Yunanistan'ın el altından yürüttüğü kışkırtmalara son verilmedikçe yapılacak herhangi bir ıslahat girişiminin sonuçsuz kalacağı hükmüyle Yunanistan'a şu içerikte bir nota vermişlerdir:

“Büyük Devletler Ada'daki çatışmaları önlemek için girişimlerde bulunmuştur. Çatışmaların sürmesi Avrupa'nın huzurunu bozacaktır. Bu nedenle Büyük Devletler şu iki madde üzerinde anlaşmışlardır; 1- Girit hiçbir taktirde Yunanistan'a verilmeyecektir. 2- Girit'te Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde bir muhtariyet idaresi kurulacaktır. Bunun gerçekleşmesi, Yunanistan'ın tahriklerini sona erdirmesiyle mümkündür.”¹⁷

Bu notanın ardından Ada'nın Yunanistan tarafından işgal beklentisi içinde olan Girit isyancılarını da caydırmak amacıyla Büyük Devletler Ada'ya birer birer savaş gemilerini göndermeye başlamışlardır.¹⁸

¹⁵ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 139.

¹⁶ Paul Combes, *Llle de Crete*, Paris, 1897'den aktaran, A. Nükhet- Nuri Adıyeke, *Kıbrıs Sorununun Anlaşılmasında Tarihsel Bir örnek Olarak Girit'in Yunanistan'a Katılması*, SAEMK Yayınları, Ankara, 2001, s. 17.

¹⁷ Paul Combes, *Llle de Crete*, Paris, 1897'den aktaran, A. Nükhet- Nuri Adıyeke, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁸ Sabri Sürgevil, “1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ve İzmir”, *III. Askeri Tarih Semineri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986, s. 296.

Yunanlıların tahrikiyle Ada Hıristiyanları'nın köylerde yürüttükleri katliam, Müslümanların köylerden şehirlere göç etmelerine neden olmuştur. Bu ortamda Ada'daki isyanı tahrik etmekle yetinmeyen Yunanistan, Albay Vasos komutasında Ada'ya askeri birlikler göndererek işgal hareketine girişmiştir.¹⁹

Girit'in Yunanistan tarafından işgalinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Makedonya'da sınırında yaşadığı olaylar gerek Osmanlı Hükümeti, gerekse Avrupa Devletleri'nin soruna bakışını önemli ölçüde değiştirmiştir. Fiili bir işgal ve tecavüz söz konusu olduğu için Osmanlı Hükümeti uluslararası hukuk kuralları içinde Yunanistan ile çatışmaya girme noktasına gelmiştir. Avrupa Devletleri ise Girit Sorunu'nun yarattığı etki ile doğuda dengelerin yeniden bozulacağı ve kendi hesaplarına henüz hazır olmadıkları bir “Doğu Soru'nun” yeniden patlak vereceği kaygılarını duymaya başlamışlardır.²⁰ Bu kaygı ile Büyük Devletler, Ada'ya asker çıkartmaya yönelmiştir. Bu yeni dönemle birlikte Ada, Avrupalı Devletlerin himayesi altına girmiştir.

Büyük devletlerin Ada'yı işgali Girit'in Osmanlıdan ayrılması için geri dönülmez noktalardan biri olmuştur. Ada'da asayiş ve Yunan işgalini engellemek için Ada'ya giren devletler aslında Yunanistan'ın Ada'ya hakim olması için gereken son düzenlemelerin yapılmasına vesile olmuşlardır.

Ada'nın Büyük Devletlerce ablukaya alınmasının ardından Ada'daki ihtilal komitesinin dağıtılması amacıyla Büyük Devletler temsilcileri aracılığıyla isyancıların ellerindeki silahların toplanmasına karar verilmiştir. Bu karar Ada'da

¹⁹ A. Nühket- Nuri Adıyeke, *a.g.e.*, s. 18

²⁰ A. Nühket- Nuri Adıyeke, *a.g.e.*, s. 18.

tümüyle Müslümanlara yönelik olarak uygulamaya konmuştur. Ada'dan gelen haberler Müslüman halkın silahlarını vermeye zorlandıkları ve vermeyen yörelerin topa tutulacağı tehditlerinin yapıldığı yolunda olmuştur.²¹

1897 yılı Nisan ayında Osmanlı-Yunan sınırında patlak veren savaşın sonucu da bu saptamayı doğrulamıştır. Savaş sonucunda cephede kazanan taraf Osmanlı Devleti iken masa başında kazanç, Yunan Hükümeti'nindir.²²

Büyük Devletler 1897 savaşının sonucu ne olursa olsun kendilerince kararlaştırılmış oldukları düzenlemeleri, uygulamaya konması isteklerinin sonucu olarak 18 Aralık 1897'de Girit'te Muhtariyet ilan etmişlerdir.²³ Böylece Girit Osmanlı egemenliği altında muhtar (özerk) bir vilayet olmuştur. Aslında Ada'daki Osmanlı egemenliğinin tek sembolü Osmanlı Sancağıdır.²⁴ 1898 yılı Kasım ayında Osmanlı askerleri Ada'dan tamamen çıkarılması, Ada Müslümanları için büyük bir yıkım olmuştur. Bu manevi etkinin yanı sıra askeri açıdan sona eren Osmanlı egemenliği siyasi açıdan sona erecek egemenliğin son göstergelerinden biri olmuştur.²⁵

19 Nisan 1899'da Prens Georges tarafından Girit Anayasası ilan edilmiş ve Girit Resmi Gazetesi'nde yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.²⁶ 114 Madde'den oluşan Girit Kanun-u Esasisi, Prens Georges'a yürütmenin başı unvanını vermiştir. Bu anayasa da özetle şu hükümleri içermektedir:

²¹ A. Nühket- Nuri Adıyeke, *a.g.e.*, s. 19.

²² A. Nühket- Nuri Adıyeke, *a.g.e.*, s. 19.

²³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, c. 1-1, T.T.K., Ankara, 1982, s.s. 113-114.

²⁴ A. Nühket- Nuri Adıyeke, *a.g.e.*, s. 25.

²⁵ A. Nühket- Nuri Adıyeke, *a.g.e.*, s. 26.

²⁶ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 21.

— Girit’in resmi dili Rumcadır (5. Md.).

—Giritliler hangi dine mensup olurlarsa olsunlar kanun karşısında eşit olup aynı haklara sahiptirler (7. Md.).

— Genel güvenlik açısından sakıncalı olmadığı halde her Giritli Girit'te istediği yere gidip gelebilir ve istediği yerde oturabilir (12. Md.).²⁷

Muhtariyet yönetimi ve Girit Anayasası'nın ilanı Yunanistan ile birleşme idealinde olan Rum milliyetçilerini tatmin etmemiştir. 1905 yılında Venizelos'un önderlik ettiği ayaklanmanın söz konusu idealin gerçekleşmesi amacını taşıması bu tatminsizliğin göstergesidir.

Osmanlı egemenliği altında Girit'te yaşanan en son gelişme 1908'de Girit Meclisi'nin Yunanistan'a ilhakını ilan etmesidir. Bu ilhak kararının temelinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Meşrutiyet ilanı, gerekse Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Avusturya'nın Bosna-Hersek'i topraklarına katması gibi birbirini ardına gerçekleşen bir dizi olay ve bu olayların yarattığı karışık ortamdan yararlanma fikri yatmaktadır.²⁸

Osmanlı Devleti'nin henüz iktidara gelen Meşrutiyet Hükümeti bu girişimi şiddetle protesto etmiştir. Aynı süreçte İstanbul Basını da Girit sorununa geniş yer vermişlerdir.

Ada'nın kâğıt üzerinde de olsa Osmanlı egemenliği altında olması ve henüz Büyük Devletlerin çekilmesinin tamamlanmamış olması gibi nedenlerle ilhakın

²⁷ *Girit Kanun-u Esasisi*, Hanya, 1299'dan aktaran; Adıyeke, *a.g.e.*, s. 213.

²⁸ Cemal Tukin, "Girit Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 801.

tanınmaması yönünde Yunanistan'a yapılan baskılar sonuç vermiş ve Yunanistan ilhakı tanımadığını belirtmek zorunda kalmıştır.

Yunanistan'ın bu kararı Ada Rumları'nda büyük bir hayal kırıklığı yaratsa da yüzyılın başından bu yana çaba harcadıkları hedeflerine resmen ulaşmaları için önlerinde neredeyse hiçbir engel kalmamıştır. I. Balkan Savaşı beklenen sonucu yaratmış ve 30 Mayıs 1913 tarihinde imzalanan Londra Barış Antlaşması ile Ada, resmen Yunanistan'a bağlanmıştır.

1.2. I. Balkan Savaşı ve Girit'in Yunanistan'a İlhakı

Fransız Devrimiyle tüm dünyaya yayılan ulusçu ve liberal fikirler çok uluslu tüm coğrafyaları hareketlendirmiştir. Bu coğrafyalardan biri olan Balkanlarda bu hareketlilik kendini XIX. yüzyılın başlarında hissettirmeye başlamış ve XX. yüzyıl dünyasının siyasal haritalarının çizilmesinde temel belirleyicilerden birisi olmuştur.

Fransa ve Almanya'dan gelen milliyetçilik akımları XIX. yüzyıl başlarında Balkanlar'a girdi ve hızla yayılmaya başladı. İlk etapta kültürel etkiler yaratan bu fikirler kısa süre içerisinde politik etkiler de yarattı. Siyasi birliklerini sağlamak isteyen Balkan Devletleri Osmanlı'ya karşı harekete geçtiler. Herkül Millas'a göre Osmanlı egemenliğine karşı yürütülen faaliyetler ya da başka bir deyişle başkaldırıları,

“...potansiyel bir devlet devleti amaçlayan bir eylem değildi. Aynı biçimde ayrı bir devlet kurmakla sonuçlanmış her eylem de, başlangıcında da ayrı bir devlet amaçlayan bir ayaklanma olarak algılanmamalıdır. Sınırlı isteklerle başlayan bir isyan, rastlantılar sonucu bağımsızlığa ulaşmış olabilir.”²⁹

Birinci Dünya Savaşı'nın ön hazırlık dönemi olarak da kabul edilen iki aşamalı Balkan Savaşı, Avrupa tarihinde milliyetçilik ve çatışmanın egemen olduğu bir dönemi temsil eder.³⁰ Balkan liderleri devletlerinin ancak ulusal birliklerini elde ettikten sonra gelişip zenginleşebileceği düşüncesiyle milliyetçiliği benimseyerek kendi ulusal kalkınmaları için Batı Avrupa'nın politik ve ekonomik başarılarını taklit etmeye çalıştılar.

Balkan uluslarının idealleri XIX. yüzyılın ilk yarısında meyvelerini vermeye başladı. Sırlar 1803'de, Yunanlılar 1821'de Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ettiler. 1830'da bağımsız Yunanistan ortaya çıktı. 1878'de Osmanlı- Rus Savaşı sonrasında imzalanan Ayastefenos Antlaşması Osmanlı Devleti için oldukça olumsuz sonuçlar içermektedir. Bu durum Balkan ulusları için tersi yönde oldukça olumlu katkılar sağlamış, 1878'de bağımsız Bulgaristan ortaya çıkmış, Sırbistan ve Karadağ'ın sınırları da genişlemiştir.³¹

Ayastefenos Antlaşması ile Rusya'nın Balkanlar'da ele geçirdiği üstünlüğü tehlikeli bulan Avrupa'nın diğer büyük güçleri 1878 yılında Berlin'de bir kongre düzenleyerek Balkanlardaki güç dengelerini yeniden düzenlemek istemişlerdir.³² Bunun sonucunda söz konusu devletler Bulgaristan'ı küçülterek, Osmanlı egemenliği altında otonom bir Bulgar prensliği haline getirmişler ve yarı

²⁹ Herkül Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 67.

³⁰ Richard C. Hall, *Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası*, Çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003. s. IX.

³¹ Hall, *a.g.e.*, s. 3.

³² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, T.T.K. Yay., Ankara; 2003, s. 523.

otonom bir Doğu Rumeli yaratmışlardır. Sınırları Ayastefonos'a göre daha küçük, bağımsız bir Sırbistan ortaya çıkmıştır.

Berlin Kongresi kararları Balkan uluslarının tamamı için olumlu sonuçlar doğurmamıştır. Bulgarlar bu kararlara karşı ilk harekete geçenlerdir. Bağımsızlıklarını sağlama ya da sınırlarını genişletme yolunda Osmanlı yönetimine karşı bir dizi çatışmaya girişen Balkan Devletleri 1912 yılının ilk aylarında kendi aralarında ittifak oluşturmuşlardır.³³ Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Karadağ arasında kurulan bu ittifakın yanı sıra İngiltere ve Rusya bölgedeki belirleyici rollerini devam ettirmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu kendisine karşı kurulan bu ittifak ve yaklaşan savaş seslerini erteleyebilmek için önerilen ıslahat tekliflerini Osmanlı Padişahının egemenliğine karşı herhangi bir tutum içerisine girilmemesi şartıyla kabul etmiş ancak toprak taleplerine hiçbir yanıt vermemiştir.³⁴

Bunun üzerine Balkan Devletleri Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişler böylece Osmanlı Avrupa'sı olarak ifade edilen toprakların tamamına yakının kaybedileceği savaşlar dönemi başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin kesin ve hızlı başarısının beklendiği bu savaşın ilk ateşini yakanlar Bulgarlar ve Sırlar olmuşlardır. 17 Ekim'de ilan edilen savaşla başlayan süreçte Osmanlı İmparatorluğu, Sırlar ve Bulgarlarla bir dizi savaşa girişmiş ancak tamamından başarısızlıkla ayrılmıştır.³⁵

³³ Sina Akşin (Edit), *Çağdaş Türkiye 1908-1980*, c. 4, Cem Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 40.

³⁴ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 667.

³⁵ Akşin, *a.g.e.*, s. 41.

Osmanlı orduları Bulgarlar karşısında Çatalca'ya kadar çekilmek zorunda kalmış, Sırbistan'a da Kumova'da yenilmiştir. Bu büyük yenilgiler içerisinde, Osmanlı kuvvetleri sadece Edirne'de Bulgarların, Yanya'da Yunanlıların, İşkodra'da da Karadağlıların kuşatmalarına karşı savunmalarını sürdürebilmişlerdir³⁶

19 Ekim 1912'de Yunanistan Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmiş Yunan donanması da 18 Ekim 1912 günü, Çanakkale Boğazı'na doğru ilerlemiş ve 21 Ekim 1912 günü Limni'yi savaşız teslim almıştır. Arkasından teker teker diğer adalar ele geçirilmiştir. 8 Kasım 1912'de Selanik kendiliğinden Yunan ordusuna teslim olmuştur.³⁷ 31 Ekim'de Gökçeada ve Taşoz, ertesi gün Semadirek, üç gün sonra Psara, 7 Kasım'da Bozcaada, 10 gün sonra Nikarya, 21 Kasım'da Midilli ve 24 Kasım'da Sisam ve Sakız adalarını ele geçirmiştir.³⁸

Osmanlı Devleti, birçok cephede aldığı başarısızlıklar üzerine savaşın durdurulmasını talep etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu talebine ilk yanıt Bulgarlardan gelmiştir. Bulgarlar, Çatalca'ya yaptıkları saldırıda yenilmeleri üzerine Osmanlı Devleti ile görüşmeyi kabul etmişlerdir. 28 Kasım 1912'de Osmanlı Devleti ile Balkan devletleri arasında Çatalca'da görüşmeler başlamış, 3 Aralık 1912'de ateşkes antlaşması imzalanmıştır. Yanya ve İşkodra savunmaları sürdüğünden Yunanistan ile Karadağ bu antlaşmaya katılmamışlardır. Sadece Bulgarlar ile gerçekleştirilen bu antlaşmaya göre Osmanlı Devleti, Bulgarların kuşatması altında bulunan Edirne'ye yardım göndermeyecektir. Ayrıca barış antlaşması Londra'da toplanacak bir konferansta yapılacaktır. Balkan bunalımına çözüm yolu bulup, barışı

³⁶ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789–1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 365.

³⁷ Georges Castellan, *Balkanların Tarihi*, Milliyet Yayınları, Çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, İstanbul, s. 407.

³⁸ Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 104.

sağlamak amacıyla, 17 Aralık 1912'de Londra'da devletlerarası “Büyükelçiler Konferansı” toplanmıştır.³⁹

Londra Konferansı çalışmalara başladıktan sonra, bazı güçlükler ortaya çıkmıştır. Yunanistan Ege adalarından, Karadağ İşkodra'dan, Bulgaristan ise Edirne'den çekilmek istememiştir. Osmanlı Devleti de Ege adaları ile Edirne'yi bırakmak istememiştir. Balkan devletleri, Tekirdağ'dan Midye'ye uzanan hattın kendilerine bırakılmasında ısrar etmişlerdir.⁴⁰ Adalar ve Edirne yüzünden Londra Barış Konferansı 6 Ocak 1913 günü kesilmiştir. O günkü oturumda Osmanlı delegeleri, Osmanlı Devleti'nin Girit Adası ile ilgili Büyük Devletlerin alacağı kararı kabule hazır olduğunu belirtmişlerdir.⁴¹

17 Ocak 1913'te Osmanlı Devleti'ne ortak bir nota vererek, Edirne'nin Bulgarlara verilmesini, Ege adalarının geleceğinin tayin edilmesinin kendilerine bırakılmasını istediler. İttihat ve Terakki hükümeti bu notayı reddetti. 3 Şubat 1913'de savaş yeniden başladı ve İşkodra Karadağlıların, Yanya Yunanlıların, Edirne de Bulgarların eline geçti. Osmanlı Devleti'nin barış görüşmelerine yeniden başlanması isteği üzerine, Balkan devletleri ile Osmanlı Devleti arasında, 30 Mayıs 1913'de, "Londra Barış Antlaşması" imzalanmıştır.⁴²

Londra Anlaşması Osmanlı Devleti için büyük toprak kayıplarını ifade ederken Balkan Devletleri için büyük toprak kazanımlarını ifade ediyordu. Özellikle Yunanistan bu savaştan oldukça karlı çıkmıştı.

---

³⁹ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 676.

⁴⁰ Uçarol, *a.g.e.*, s.s. 367-368.

⁴¹ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 676.

⁴² Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 678

Londra Antlaşmasına göre:

- “— Osmanlı Devleti'nin batı sınırı Midye-Enez hattı olacaktır.
- Osmanlı Devleti, Arnavutluk ile Ege adalarının geleceğinin belirlenmesini büyük devletlere bırakacaktır.
- *Osmanlı Devleti Girit'teki haklarından vazgeçecektir.*
- Bulgaristan; Kavala, Dedeağaç ile birlikte, bütün Trakya'yı sınırları içerisine katacaktır.
- Sırbistan, Orta ve Kuzey Makedonya'ya sahip olacaktır.”⁴³

XX. yüzyıla büyük bir dönüşüm içerisinde giren Ada toplumu bu yüzyılın hemen başında yüzyıllardır egemenliği altında yaşadığı Osmanlı Devleti'nden kopmuştur. Özellikle XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti Ada'nın egemenliği altında kalması için birçok imtiyaz tanımış ancak sonuç alamamıştır. I. Balkan Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu Londra Antlaşması'nın dördüncü maddesi gereğince Ada üzerindeki tüm haklarından vazgeçmeyi kabul etmiştir.⁴⁴

30 Mayıs 1913 tarihinde imzalanan Londra Barış Antlaşması'nın sonrasında, 14 Aralık 1913 günü Yunan Kralı, Girit'in Yunanistan'a katıldığını dünyaya ilan etmiştir.⁴⁵ Ada'nın ilhak süreci böylece tamamlanmış olmaktadır. Neredeyse yüz yıla yakın bir zaman birleşmek için her fırsatı kollayan Yunanistan yönetimi ve Girit Rumları 1913 yılının son günlerinde amaçlarına ulaşmıştır.

⁴³ Bilal Şimşir, *Ege Sorunu Belgeler*, c. I, T.T.K. Yayınevi, Ankara, 1989, s. CCXXI.

⁴⁴ Cevdet Küçük, *Ege Adalarının Egemenlik Tarihçesi*, Stratejik Araştırmalar ve Etüdler Milli Komitesi, Ankara, 2001, s. 10.

⁴⁵ Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s. XXII.

Balkan Savaşları sonucunda Yunanistan'ın yüzölçümü neredeyse iki katına çıkmıştı. Sahip olduğu yeni topraklar ve yeni nüfusu ile Yunanistan, Balkan Devletleri arasında en önemli güçlerden biri haline geldi.⁴⁶

1912 ile 1913 yılları arasında büyük ölçüde toprak kazanan Yunanistan'ın nüfus verileri de bu iki yıl arasındaki fark bağlamında çarpıcıdır. Svoronos'un verdiği rakamlara göre 1912 yılında 63.211 km² olan Yunanistan yüzölçümü 1913 yılında 121.794 km² olmuştur. Toprak kazancıyla paralellik gösteren demografik büyüme ile 1912 yılında 2.719.422 olan Yunanistan nüfusu, 1913 yılında 4.819.793'e çıkmıştır.⁴⁷

Balkan Savaşları sonucunda Yunanistan'ın bir parçası olan Girit'in 1913 yılı nüfusu 336.151'dir⁴⁸. Yunanistan genelinde gözlemlenen iki milyonu aşkın nüfus artışının içerisinde Girit'in payı %7'dir.

Yunanistan'ın bu ani toprak ve nüfus büyümesi doğal olarak Balkan savaşı sonrası kazanımlarla ilgilidir. Girit ile birlikte Güney Makedonya, Güney Epir'in yanı sıra İtalya'nın hâkimiyetindeki On İki Ada dışında neredeyse tüm Ege adaları Yunanistan'ın hâkimiyetine girmiştir.⁴⁹

Yunanistan'ın yeni sınırlarıyla birlikte demografik yapısı da farklılaşmıştır. Örneğin Selanik'te yoğun olarak Yahudi nüfus yaşamaktaydı. Yahudiler ticaret hayatında önemli roller üstlenmişlerdi. Osmanlı egemenliğinden

⁴⁶ Castellan, *a.g.e.*, s.409.; N. J. Svoronos, *Yunanistan Nüfusu ve Yunanistan Nüfus Sayımları*, Çev. M. Galip, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstanbul, 1935, 23.

⁴⁷ Svoronos, *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁸ Svoronos, *a.g.e.*, s. 32.

⁴⁹ Şükrü Sina Gürel, *Tarihsel Boyut İçerisinde Türk-Yunan İlişkileri (1821–1993)*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1993, s. 33.

Yunan egemenliğine geçilmesiyle birlikte ticaret alanındaki etkinlikleri tehlikeye girecekti. Özellikle ticaret alanında kendilerine Müslümanlardan çok daha fazla rakip olarak gördükleri Rumlar tüm denetim araçlarının da sahibi oluyorlardı.⁵⁰ Yahudiler dışında, Romence konuşan önemli sayıda Slav, çoğu Türk olan Müslümanlar ve Ulahlar da mevcuttu.⁵¹

En sorunsuz dönemlerde bile yeni kazanılan bu toprakların karmaşık etnik ve dini nüfusunu bir arada tutmanın zorluğu düşünülürse böyle bir süreç, Yunanistan için avantajlar kadar sorunları da beraberinde getiriyordu. Ulaştığı yeni sınırlar ve çok etnisiteli yeni demografik yapısı sürekli savaşların yaşandığı ve hızla I. Dünya Savaşı'na doğru giden dönemde Yunanistan için yeni problemler demektir.

Yunan Kralı I. George'nin 1913 yılında öldürülmesi ve yerine geçen Veliht Prens Konstantin dönemiyle birlikte Yunanistan iç siyasasında sorunlar başlamıştır. Özellikle Venizelos ve Prens arasında I. Dünya Savaşına girip girmeme konusundaki fikir ayrılıkları Yunanistan'ın yeni maceralara sürüklenmesine neden oldu.

I.3. Yunanistan Sınırları İçinde Girit

Akdeniz'i, Ege Denizi'nden ayıran Girit 8.259 kilometrekare yüzölçümü ile Doğu Akdeniz'in Kıbrıs'tan sonra ikinci büyük adasıdır. Braudel'in deyişiyle Girit, tıpkı Rodos, Kıbrıs vb. diğer Akdeniz adaları gibi "minyatür kıtalardan"

---

⁵⁰ Clogg, *a.g.e.*, s. 108.

⁵¹ Clogg, *a.g.e.*, s. 108.

biridir.⁵² Ege Denizi'nin güneyinde bir kilit konumunda olan Ada, aynı zamanda Ege Adalarının en büyüğüdür. Yüzey şekilleri açısından oldukça parçalanmış olan Ada'nın kuzey sahillerinde oldukça fazla girinti çıkıntı bulunmaktadır.⁵³ Ada'nın arazi şekli genellikle dağlıktır. Güney sahilleri daha sarp ve dik kayalıklardan oluşurken, kuzey kıyıları verimli ovalara ve yaylalara sahiptir.⁵⁴ Coğrafi açıdan yerleşime daha uygun olan kuzey bölgesinde Ada'nın en büyük kentleri olan Kandiye (Iraklion), Hanya ve Resmo (Rethimno) bulunmaktadır.

23°-31° ve 26°-20° doğu enlemleri ile 34°-55° ve 35°-41° kuzey boylamları arasında kalan Ada'nın batıdan doğuya uzunluğu 240 km.-260 km ve kuzey ve güney sınırı arasında genişliği de 15-50 km. arasındadır.⁵⁵ Birçok doğal korunaklı ve açık limanlara sahip olan Girit'in bu sahil yapısı gerek ulaşımda gerek ticarete Ada'nın gelişimini olumlu yönde etkilemiştir. Ada'nın en önemli ve en büyük limanları da kuzey kesiminde yer almaktadır.⁵⁶

Girit jeopolitik açıdan oldukça önemli bir konuma sahip olmasının yanı sıra kültürel olarak da ilk çağlardan itibaren oldukça önemli bir yere sahiptir. Ada'daki arkeolojik buluntular neolitik çağdan itibaren kentsel oluşumların varlığını göstermektedir.⁵⁷ M.Ö. 6000'li yıllarda Yunanistan anakarasından gelişmişlik düzeyi ile oldukça önde olan Girit Uygarlığı'nın, Yunan Kültürü'nün temelini oluşturduğu

⁵² Fernand Braudel, *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I.*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitapevi, Ankara, 1993, s. 182.

⁵³ Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, Ed. Ertuğrul Zekai Ökte, c. IV, The Historical Research Foundation, İstanbul, 1988, s. 1683.

⁵⁴ Cemal Tukin, "Girit Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, M.E.B. Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 791.

⁵⁵ Tukin, a.g.m., s. 791.

⁵⁶ Adıyeke, *a.g.e.*, 2000, s. 9.

⁵⁷ Mehmet Ali Gökaçtı, *Geographika Yeniden Keşfedilen Yunanistan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 15.

genel olarak kabul gören bir düşüncedir.⁵⁸ Yunan Uygarlığı ile ortak bir paydada buluşan Girit kültürü birçok efsane ve mitolojik verilerin en önemli coğrafyalarından biridir. Minos kültürü Girit'te doğmuştur. Söz konusu uygarlığın, çağdaşı olan birçok uygarlığın ötesinde olduğunu arkeolojik bulgular göstermektedir. Girit, sahip olduğu uygarlık düzeyi ve coğrafi konumu ile Yakın Doğu kültürünün Batı'ya taşınmasında önemli bir basamak olmuştur.⁵⁹

İlkçağlarda Minos uygarlığının merkezi konumunda bulunması nedeniyle bu isimle anılan Ada, sonraları batı dillerinde Krete, Creta, Crete olarak adlandırılmış ve bu isim Arapçaya Akritis olarak geçmiştir. Bir dönem Kandiye şehrine atfen bu isimle de adlandırılan Ada'nın Yunanca adı Kritis'tir.⁶⁰

Doğu Akdeniz ve Ege Denizi'nin kontrol altında tutulmasını sağlayacak konumda olan Ada, aynı zamanda bu iki deniz arasındaki ticaret yolunun kilit noktasında bulunmaktadır. Girit'in coğrafik ve stratejik açıdan sahip olduğu bu önemli konumu çağlar boyunca sürekli istila edilmesine ya da başka bir deyişle farklı kültürlerle buluşmasına neden olmuştur. Arap egemenliğinde de kalan Ada, stratejik açıdan IX. ve X. yüzyıllara gelindiğinde, Akdeniz'de en yoğun demografik hareketliliğin görüldüğü, tarımsal üretim ve ticari potansiyel açısından önemli boyutta ekonomik varlık gösteren üç adadan biridir.⁶¹ Ortaçağ'ın en önemli ticaret

---

⁵⁸ Gökaçtı, *a.g.e.*, s. 16.

⁵⁹ Turhan Yörükan, "Zeus ile Hera Zeus'un Aşklarıyla Akdeniz'de Kurulmak İstenen Sosyo-Kültürel ve Politik İlişki Ağı", *Doğu Batı*, Akdeniz, yıl 9, sayı 34, Kasım Aralık Ocak 2005-2006, s. 35.

⁶⁰ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 8.

⁶¹ Diğer iki Ada Sicilya ve Kıbrıs olarak geçmektedir. Söz konusu değerlendirme için bkz., Al-Mukaddasi, *Descriptio Imperii Moslemici*, Der. M. J. Goeje, 2. Baskı, Leiden, 1906, s. 15'ten aktaran; John Pryor, *Akdeniz'de Coğrafya Teknoloji ve Savaş Araplar, Bizanslılar ve Türkler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 113.

güzergâhlarından biri olan Girit, aynı zamanda Baharat Yolu'nun kontrol noktalarından biridir.⁶²

Venedik idaresi altında genel bir valilik olan Girit, Mısır, Tunus, Cezayir, Trablus ve İstanbul arasında oldukça önemli bir nokta olmasının yanı sıra İstanbul'un iâşesi için kilit bir konumdadır. Osmanlı yönetimi için son derece önemli aynı zamanda farklı siyasi oluşumların egemenliği altında tehlikeli bir nokta olan Ada'nın fethi büyük bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Ada'nın Osmanlı Devleti tarafından fethi, 1645 yılında Hanya'nın ele geçirilmesiyle başlamış ve 1669 yılında Kandiye'nin çok uzun ve külfetli savaşılarından sonra nihayet ele geçirilmesi ile tamamlanmıştır.

XIX. yüzyıl Girit Adası için dönüm noktası olmuştur. Ada'nın önceki dönemlerde coğrafi konumundan kaynaklanan stratejik öneminin boyutu da değişmiştir. Özellikle ortaçağ ve yeniçağda Akdeniz havzası etrafında hüküm süren nüfuz mücadeleleri ve buna bağlı olarak şekillenen ticaret ve göç yollarına sahip olma isteği içerisinde Girit vazgeçilmez bir noktadır. XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra ise Girit'in yer aldığı coğrafyada çıkar savaşı yürüten unsurlar farklılaşmıştır. Bölge emperyal güçlerin nüfuz mücadeleleri için temel dayanak noktası olurken önceki dönemde var olmayan bağımsızlıklarını yeni kazanmış Yunanistan gibi devletler ortaya çıkmıştır. Özellikle İngiltere'nin Girit ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinden Kıbrıs ve Mısır'a yönelik politikaları diğer büyük devletlerin gözünün de bu bölgeye çevrilmesine neden olmuştur. Büyük devletlerin

---

⁶² Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645–1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, s. xi.

bölgedeki çıkar savaşları sonucunda uzun süre Osmanlı egemenliği altında yaşayan Girit, XX. yüzyılda Yunanistan'a bağlanmıştır.

Balkan Savaşları sonucunda Balkan Devletleri arasında en önemli güçlerden biri haline gelen Yunanistan, 1913 yılından sonra büyük ölçüde amaçladığı sınırlara ulaşmıştır. Girit ulaşılan bu sınırlar içerisinde Yunanistan için en önemli hedeflerden biridir. Megali İdea projesi çerçevesinde 1850'lerden itibaren her fırsatta Girit'teki Rum milliyetçilerini destekleyen Yunanistan, amacına 1913 yılında imzalanan Londra Antlaşması ile ulaşmıştır. Girit'in ele geçirilmesiyle birlikte önemli miktarda Müslüman nüfus Yunan uyruğuna geçmiştir.⁶³ Girit örneğinde de olduğu gibi ele geçirilen diğer topraklarda da farklı dinsel ve etnik unsurun Yunanistan vatandaşı olması yeni hukuksal düzenlemeleri gerektirmiştir.

Başlayan bu yeni dönem, Girit için her açıdan birçok farklılık anlamına gelmektedir. Ada Rumları için büyük bir mutluluk demek olan birleşme, Müslümanlar için büyük bir yıkım olmuştur. Yüzyıllardır Ada'da süren Osmanlı hâkimiyeti sonrasında Müslümanlar, Girit'ten ayrılacakları döneme değin bu yeni yapı içerisinde yaşamlarını azınlık unsuru olarak sürdürmüşlerdir.

Yunanistan ile birleşme gerçekleşikten sonra Girit genel yönetimi Yunan Hükümetine bağlanmıştır. Ada'nın merkezi Hanya olmaya devam etmiştir. Yunanistan'ın vilayetlerinden biri olan Girit'te mevcut huzursuz ortam birleşmeden sonra da tamamen dinmemiştir.⁶⁴ Atina'daki siyasi çekişmeler Girit'te kendini hemen hissettirmiştir. Venizelos ve üyesi olduğu Liberal Parti'nin koyu taraftarı olan

⁶³ Konstantinos Tsitselikis, "1923'ten Önce Yunanistan'da Müslüman Cemaatler Yasal Süreklilikler ve İdeolojik Tutarsızlıklar" *Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923 Türk- Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, Derleyen: Müfide Pekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 343.

⁶⁴ Theocharis E. Detorakis, *History of Crete*, Iraklion, 1994, s. 430.

Giritliler I. Dünya Savaşı'na giriş sürecinde ve sonrasında Venizelist politikayı kesin bir şekilde benimsemişlerdir.⁶⁵

Birleşme sonrasında Girit'in ekonomik yapısında çok büyük değişimler olmamıştır. Yerel ekonomi kendi geleneksel çizgisinde devam etmiştir. En önemli tarımsal faaliyet olan zeytincilik ve zeytinyağı üretimi varlığını sürdürmüştür. Bu dönemde birçok cephede savaşıyan Yunanistan Devleti, topraklarının çoğunda olduğu gibi Girit'te de büyük ölçekli yatırımlar yapamamıştır.⁶⁶ Girit'te büyük ölçekli fabrikalar daha geç dönemde kurulmuştur. Zeytinciliğin yanı sıra üzüm üretimi de Girit ekonomisi için kayda değer miktarda ihracat geliri anlamına gelmektedir.

Ekonomik yapıda birleşme sonrası çok büyük değişimler gözlenmezken demografik yapıda sonuç biraz daha farklı olmuştur. 1922 yılında Yunanistan için "Küçük Asya Felaketi" olarak adlandırılan yenilgi sonrasında Anadolu'dan 20.000'e⁶⁷ yakın mültecinin Kandiye Limanı'na getirildiği haberleri gazetelerde yayınlamaya başlamıştır. Aynı dönemde Ada'ya gelen göçmenlerin en önemli sorunu sağlık ve hijyendir. Bunun yanı sıra bu insanların acilen yerleştirilmeleri gerekmektedir. Özellikle Mübadele Protokolüyle Ada Müslümanlarının evlerine yerleştirilecek olan mülteciler, bu dönemde Ada sakinleriyle evlerini paylaşmışlardır.

---

⁶⁵ Detorakis, *a.g.e.*, s. 431.

⁶⁶ Detorakis, *a.g.e.*, s. 431.

I.4. Yunanistan’da ve Girit’te Bulunan Müslüman Azınlıkların Hukuki Statüsü

I.4.1. Azınlık Kavramı

“Azınlık” kavramı üzerinde genel kabul gören kesin bir tanıma ulaşılamamıştır. Bir topluluğu azınlık yapan unsurlar birçok farklı etmeden oluşmakta bu da kesin bir azınlık tanımı yapmayı zorlaştırmaktadır. Kelime anlamı olarak azınlık; “bir toplulukta herhangi bir nitelik bakımından ayrı ve ötekilerden sayıca az olanlar ya da bunların durumu, çoğunluk karşıtı. Bir ülkede egemen ulusa göre ayrı soydan ve sayıca az olan topluluk”⁶⁸ şeklinde tanımlanmaktadır. 1930 yılında Milletler Cemiyeti’nin genel olarak kabul ettiği azınlık tanımı ise daha kapsamlı bir içeriğe sahiptir. Söz konusu tanıma göre, azınlık, “... belirli bir ülkede ya da bölgede yaşayan ve ırk, din, dil ve geleneklerini korumak için bir dayanışma duygusuyla birleşen bir gruptur.”⁶⁹ Tüm bu tanımlar çerçevesinde en genel kabul gören şekliyle, azınlık kavramı, belli bir topluluk içinde farklılıklar gösteren ve başat olmayan gurubu tanımlamaktadır.⁷⁰ Azınlık kavramı, XVI. yüzyıldaki Reform hareketinden bu yana kullanılmaktadır.⁷¹

Antik Çağ’da (Eski Yunan ve Roma dönemi) azınlık kavramı kullanılmamaktaydı. “Yurttaş”lar yalnızca özgür insanlardan oluştukları için az sayıdadırlar. Sınıfsal bakımdan bölünmüş olsalar da azınlık-çoğunluk diye

⁶⁸ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1974, ss. 78-79.

⁶⁹ Naz Çavuşoğlu, *Azınlık Hakları*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1999, s.23.

⁷⁰ Baskın Oran, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2001, s. 70.

⁷¹ Baskın Oran, *Türkiye’de Azınlıklar Kavramları, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 17.

bölünmemişlerdir.⁷² Azınlık kavramı, Orta Çağ'da da ise anlamlı bir tanıma denk gelmemektedir. Orta Çağ, siyasal açıdan tam bir parçalanmışlık göstermektedir. “Germen akınlarının yarattığı Karanlık Çağ'lar” kargaşası boyunca kilise her bakımdan tek sığınılacak yer olduğu için, Orta Çağ'a gelindiğinde hiçbir çatlağa izin vermeyecek kadar kuvvetlenmiş ve tam bir dinsel bütünlük yaratmıştır.⁷³

Baskın Oran, İlk ve Orta Çağ'a ilişkin bu tespitlerinde özellikle “bütünlük” kavramı üzerinde durmaktadır. Azınlığın ortaya çıkması için “bütünlüğün bozulması” gerektiği temelinde fikrini sağlamlaştırmıştır. Bütünlük bozulduğu takdirde “farklı bir grup” ortaya çıkacaktır. Farklı bir grubun ortaya çıkması aynı zamanda bunun korunması gerektiğinin anlaşılmasını da beraberinde getirmiştir. “Bütünlük”ün bozulma düşüncesi ancak merkezi bir devlette oluşacaktır. Çünkü imparatorluklar merkeziyetçi değillerdir; etnik, dinsel, dilsel bütünlükle ilgilenmemektedirler; onlar için önemli olan imparatora sadakattir.⁷⁴ Özellikle İlk ve Orta Çağ İmparatorlukları'nın sona erip, Mutlakıyetçi Krallıklar oluşumun “azınlık” kavramının ortaya çıkışında ya da bu kavramın tarihsel arka planının oluşmasında oldukça etkili olduğu bilinmektedir.

“Mutlakıyetçi Krallık, XVI. yüzyılda doğmuştur: Bir yanda, Batı Avrupa'da asayişsizlik ve çok hukukluluk yüzünden güvenli ticaret yapamayan ve ayrıca pazarını genişletmek isteyen Burjuvazi (yani, tüccar sınıfı), diğer yanda da topraklarını genişletmek isteyen Kral (yani, feodal beylerin en güçlüsü). Bu yeni siyasal birim, zamanla, bugün “ulus” dediğimiz yeni toplumsal birimin içinde geliştiği rahim oldu. Asayiş ve tek hukuk, ticaretin gelişmesine olanak tanıdı. Bunun sonucunda bir “ortak ekonomik pazar” oluştu;

⁷² Oran. *a.g.e.*, 2006, s. 17.

⁷³ Oran. *a.g.e.*, 2006, s. 18.

⁷⁴ Oran. *a.g.e.*, 2006, s. 18.

bu pazar içinde ortak bir dil ve duygular geliştirdi; ortak dil ve duygular da zamanla Ulus'un (milletin) oluşmasına yol açtı.”⁷⁵

Siyasi yapının bu şekilde, “din” olgusunun mutlak hâkimiyeti dışında şekillenmeye başlaması, kilisenin gücünün kırılmaya başlamasını sağlamıştır. Bu ortamda güçlenen ve kilisenin gücünü kırmaya başlayan burjuvazi, Mutlakiyetçi Krallığı bir arada tutan temel ideoloji olan dinden (Katoliklikten) daha uygun bir değerler bütünü bulmak ve böylece kendini hem kraldan hem de kiliseden özerk kılmak zorunda kalmıştır. “Bunu da, çalışmadan tüketmek üzerine kurulu bir sınıf olan aristokrasinin Katolikliğine karşı, çok çalışmayı ve pek az tüketerek birikim (dolayısıyla, yatırım) yapmayı teşvik eden Protestanlıkta buldu.”⁷⁶

İngiltere ve Fransa gibi gelişmiş Batı Avrupa ülkelerinde dünyada ilk azınlık türü (dinsel azınlık), “millet” oluşumuyla yaklaşık aynı zamanda ortaya çıkmıştır. O döneme değin hakim olan “Katoliklik” dışındaki mezheplerin ortaya çıkışı ve taraftar bulması ile birlikte dinsel açıdan farklı toplulukların oluşmuştur. Dinsel azınlıkların ortaya çıkması ve devletlerinde bu azınlık dini olarak nitelendirilen mezhepleri benimsemeye başlaması, azınlık kavramını geliştirmiştir. Ayrıca olayın bu boyutu sayesinde, azınlık kavramı uluslararası hukuk metinlerine de girmeye başlamıştır.⁷⁷

XIX. yüzyılda, azınlıklar konusunda önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Özellikle Fransız Devrimi sonrasında, “dinsel azınlıkları” korumaktan “ulusal

---

⁷⁵ Oran. *a.g.e.*, s. 19.

⁷⁶ Oran. *a.g.e.*, s. 19.

⁷⁷ Oran. *a.g.e.*, s. 19.

azınlıkları” korumaya geçiş ve artık dinsel hakların yanı sıra medeni ve siyasi hakların da devreye girişi bu gelişmelerden en önemlisidir.⁷⁸

Sanayi devriminin XIX. yüzyılın ortasından itibaren yarattığı gereksinimler sonucunda emperyalizmin de devreye girmesi, Avrupa’da oldukça büyük boyutta bir rekabet ortaya çıkarmıştır. Bu durumda hiçbir devlet, Osmanlı Devleti’ne müdahale gücüne tek başına sahip olamadığından, Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan azınlıkların, büyük devletlerce kolektif şekilde korunması devreye girecektir. Bu çerçevede, bu konudaki ikili anlaşmalar çok taraflı anlaşmalara dönüşecektir.⁷⁹ Aynı süreçte, Osmanlı İmparatorluğu’ndan kendi ulus devletlerini kurarak ayrılmaya başlayan Balkan ulusları, bu kez kendi topraklarında yaşayan etnik, dilsel ya da dinsel açıdan bütünden farklılık gösteren ve dolayısıyla azınlık olarak tanımlanan vatandaşları için birtakım düzenlemeler yapmak zorunda kalmışlardır.

“Bütün” ve “bütünden farklı olma” bağlamında, çeşitli azınlık tanımlamaları ortaya çıkmıştır. Farklı kıstaslar temelinde oluşturulan bu tanımlar hangi toplulukların “azınlık” olarak nitelendirileceğine ilişkin kesin sınırları çizmektedir.

Hukuksal açıdan: BM raportörü Capotorti’nin yaptığı tanım, bir azınlığın olduğunu kabul edebilmek için gerekli nitelikleri aşağıda şekilde sıralamaktadır.⁸⁰

— Çoğunluktan çeşitli bakımlardan farklı olunması. Bu farklar günümüzde “etnik, dinsel, dilsel” olarak ifade edilmektedir.

⁷⁸ Oran. *a.g.e.*, s. 21.

⁷⁹ Oran. *a.g.e.*, s. 21.

⁸⁰ Oran. *a.g.e.*, s. 21.

- Ülke genelinde sayıca azınlık olunması. Bu azınlığın, ülkenin belli bir bölgesinde çoğunluk olması bir şey fark ettirmemektedir.

- Başat (dominant) olmamak.

- Yurttaş olmak. Çünkü yurttaş değilse, çok farklı bir kategori olan yabancıdır.

Söz konusu unsurlar, azınlık olmanın nesnel koşullarını oluşturmaktadır. Nesnel koşullar dışında, öznel koşullardan da bahsedilmesi gerekmektedir. Özellikle azınlık olarak nitelendirilen toplulukta bu bilincin varlığı öznel koşullar arasında en temel unsurdur. Farklı olduğunun bilincine varmayan ve bu farklılığı kimliğinin vazgeçilmez koşulu saymayan birey veya grup da azınlık oluşturmaz. “Bu durum, azınlık kavramının öznel koşuludur ve çok önemlidir. Örneğin, çoğunluğa (çoğunluk içinde) gönüllü olarak asimile olmak (çoğunluk içinde erimek) isteyen kişi veya grup, azınlık sayılmaz.”⁸¹

Nesnel ve öznel koşullar çerçevesinde Kandiye Müslümanları, daha çok dinsel azınlık kategorisine girmektedir. Dini azınlık kavramı tarihsel süreçte öncelikle Hıristiyanlık korunması amacıyla ortaya çıkmışken sonraları Müslümanlar ve Yahudiler için tanımlayıcı bir hale gelmiştir.⁸² Din seçimi aslında kişisel bir karar olmakla birlikte incelenen dönem itibarıyla böyle bir durumdan söz edilmesi mümkün değildir. İçine doğulan toplumun dini, otomatik olarak bireyin dini haline gelmektedir. Ayrıca objektif özellikler açısından bir dini grup, “gelenek, ortak tarih, organize olma, ve grup

⁸¹ Baskın Oran, *Küreselleşme ....*, Ankara, 2001, s.s. 66-70.

⁸² Ayşe Füsün Arsava, *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve siyasal Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Basımevi, Ankara, 1993, s.56.

üyelerinin birbiri ile ilişki içinde olması”⁸³ gibi özellikler gösterdiği takdirde azınlık olarak tanımlanmaktadır.

Grup olma ve bireysel hakların yanı sıra topluluk olarak tanınan haklar çerçevesinde kolektif haklar devreye girmektedir. Kolektif hak savunucularının çoğu, bu hakları etnik, dilsel ya da dinsel azınlık gruplarının hakları olarak görmektedirler.⁸⁴ Bu anlamda kolektif hakkın amacı, üyelerin dışında belli bir varlığa ve kimliğe sahip olan grubun, fiziksel varlığını ve farklı kimliğini korumakta aynı zamanda güvence altına almaktadır. Bu nedenle de bu tür hakların ancak topluluğun kendine özgü kimliğini korumak ve geliştirmek için kendi kurumlarını oluşturması yoluyla etkili olarak kullanılabilmesi ileri sürülmüştür.⁸⁵ Kendi dinini tanıma ve uygulama hakkı ve mensup olduğu dini camianın üyeleri ile birlikte toplu olarak dinsel ritüelleri uygulayabilme bağlamında dinsel azınlıklar kolektif haklardan yararlanabilmektedirler.⁸⁶

Tüm bu tanımlamalarla birlikte tarihsel ve kavramsal arka planını çizmeye çalıştığımız azınlık kavramı, Kandiye Müslümanları için hukuksal ve toplumsal açıdan 1913–1924 yılları arasında belirleyici olmuştur. Genel anlamda Girit Müslümanları, 1913 yılından sonra hukuki açıdan azınlık olarak kabul edilecektir. Bu azınlık tanımında Yunanistan’ın 1830 yılından itibaren genel olarak kabul ettiği dinsel azınlık kavramı devreye girmiştir. Genel olarak egemen Ortodoks Hıristiyan olan toplumun dışındaki tüm unsurlar azınlık olarak kabul edilmişlerdir.⁸⁷

---

⁸³ Arsava, a.g.e., s. 56.

⁸⁴ Çavuşoğlu, a.g.e., s.35.

⁸⁵ Çavuşoğlu, a.g.e., s.35.

⁸⁶ Arsava, a.g.e., s. 69.

⁸⁷ Konstantinos Tsitselikis, “The Legal Status of Islam in Greece”, *Die Welt des Islams*, Leiden, 2004, s.402.

Kandiye Müslümanlarını tam anlamıyla ilgilendiren 1-14 Kasım 1913 yılında imzalanan Atina Antlaşması ile dinsel azınlık tanımlaması aynı şekilde devam etmiştir.

I.4.2. Girit'in İlhakından Sonra Girit Müslümanlarının Hukuksal Statüsü

Yunanistan'da yaşayan Müslüman nüfusun himayesi tarihi Yunan Devleti'nin kuruluşuna kadar gider. 1830 Londra Protokolü'nde Müslümanların himayesine dair özel bir madde bulunmaktadır.⁸⁸ Yeni Yunanistan devletinin toprakları içinde kalan Müslüman azınlıklar 1830 Londra Protokolü ile birtakım güvencelere sahip olmaktadır. Protokolün 5. maddesine göre Yunan hükümeti, aynen Osmanlı hükümeti gibi, derhal bir genel af ilan edecek ve kendisine karşı çarpışmış olanların mal-mülklerinden yoksun bırakılmamasını ve bu kişilere hiçbir nedenle ilişilmemesini sağlayacaktır. Yunanistan'a bırakılmış olan toprak ve adalarda yaşayan Müslümanlardan yerlerinde kalmak isteyenler mülkiyetlerini koruyacaklar ve aileleriyle birlikte tam bir güvenlikten yararlanarak yaşayacaklardır. Protokolün son maddesi, protokol hükümlerinin üç ülke temsilcileri tarafından Osmanlı hükümetine ve Yunanistan'a tebliğ edileceğini karara bağlamaktadır. Bu bildirim Yunan hükümetine resmen 8 Nisan 1830'da yapılmış ve 16 Nisan 1830 tarihinde Yunan

---

⁸⁸ Konstantinos Tsitselikis, "1923'ten Önce Yunanistan'da Müslüman Cemaatler Yasal Süreklilikler ve İdeolojik Tutarsızlıklar" *Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923 Türk- Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, Derleyen Müfide Pekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 342.

meclisince seçilmiş Yunanistan Valisi Kapodistrias tarafından Yunan hükümeti adına kabul edilmiştir.⁸⁹

24 Mayıs 1881 tarihinde imzalanan İstanbul Uluslararası Sözleşmesi,⁹⁰ “etnik bir ötekiliğin azınlık temeli üzerinde direnişinin ilk uluslar arası örneklerinden biridir”.⁹¹ Bir yanda Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, Büyük Britanya, İtalya, Rusya, diğer yanda Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan bu sözleşme, 1878 Berlin Antlaşması'nın 24. maddesince öngörölmüş olan arabuluculuğu yerine getirmekte ve Yunanistan Krallığı ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki yeni sınırları saptadıktan sonra, Yunanistan'a terk edilen topraklar üzerindeki Müslümanların haklarını güvence altına almaktadır.⁹²

Müslümanların dini hakları ve cemaatlerin oluşumu açısından İstanbul Uluslararası Sözleşmesi'nin en önemli maddeleri şunlardır:⁹³

Üçüncü madde, Müslümanların yaşam, mal, onur, din ve geleneklerinin saygı göreceğini, bu kişilerin Yunan kökenli yurttaşlarla aynı medeni ve siyasal haklara sahip olacaklarını belirtmektedir.

Dördüncü maddeye göre Müslümanların çiftlikleri, otlakları, meraları, kışlakları, ormanları, her türlü toprak ve diğer taşınmaz malları üzerindeki mülkiyet hakları ister özel kişilere ister cemaatlere ait olsun, Osmanlı hukukuna dayanan

⁸⁹ Douglas Dakin, *The Greek Struggle for Independence, 1821-1833*, Berkeley University of California Press, 1973, s. 281'den aktaran, Baskın Oran, *Türk- Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1986, s. 33-34.

⁹⁰ Oran, *a.g.e.*, s. 34.

⁹¹ Tsitselikis, *a.g.m.*, s. 344.

⁹² A. Nühket Adıyeke, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: 'Cemaat-ı İslamiyeler' 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etütler Milli Komitesi, Ankara, 2001, s. 11.

⁹³ Sözleşmenin tam metni için bakınız, Rıfat Uçarol, “1878 Berlin Anlaşmasına Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu ve Yunanistan'a Toprak Verilmesi”, *III. Askeri Tarih Semineri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986. s.s. 236-237.

ferman, tapu vb. belgeler geçerli sayılmak suretiyle korunacaktır. Gelirleri cami, okul vb. gibi kuruluşlara giden vakıf mallarının mülkiyeti de aynı madde ile korunmaktadır.

Altıncı madde, hiç kimsenin yasayla kararlaştırılmış kamu yararı nedeni dışında ve tazminatsız mülkiyetinden yoksun bırakılamayacağı hükmünü getirmekte, hiçbir mal sahibinin toprağını köylülere satma konusunda zorlanamayacağını ve bütün Krallığa uygulanacak bir yasa çıkarılmadıkça toprak sahibi-toprağı işleyen ilişkilerine bir değişiklik getirilemeyeceğini, ayrıca Krallık dışında oturan toprak sahiplerinin taşınmaz mallarını üçüncü kişilere yönettirebileceklerini karara bağlamaktadır.

Sekizinci madde hükmü, Müslümanların dinlerini özgürce uygulayabilmeleriyle ilgilidir. Daha önemlisi, mevcut veya bundan sonra oluşacak Müslüman cemaatlerinin özerkliği ve hiyerarşik örgütlenmesi tanınmakta, bunlara ait fonlara ve taşınmazlara ilişilemeyeceği belirtilmektedir. Bu cemaatlerin din konularında manevi önderleriyle olan ilişkilerine hiçbir biçimde dokunulamayacak, yerel şeriat mahkemeleri sırf dinsel konularda yetkilerini sürdüreceklerdir.

1881 İstanbul Sözleşmesi Yunanistan'a iki grup azınlık hakları yükümlülüğü getirmektedir. "Müslüman" terimi kullanılmadan yazılmış olan ve kamu yararı söz konusu olmaksızın peşin tazminat vermeksizin hiç kimsenin malına el konulamayacağı türünden hüküm getiren maddeler birinci gruba; şeriat mahkemeleri

ile ilgili olanlar ve Müslümanlara açıkça eşit medeni ve siyasal haklar tanıyanlar ise ikinci gruba girmektedir.⁹⁴

Balkan Savaşları sonrasında 1–14 Kasım 1913 tarihinde Atina Antlaşması, imzalanmıştır. Antlaşma sonrası Yunanistan vatandaşı olan çok sayıda Müslüman'ın yasal statüsü ve haklarıyla ilgili düzenlemeler içermektedir.

Düzenlemelerde genel olarak geniş çaplı af ilan edilmesi gibi hükümler bulunmaktadır. Ancak özellikle Yunanistan uyruğunu alan azınlık statüsündeki vatandaşlar için 1913 Antlaşması'nın getirdiği önemli hükümler şunlardır:

İkinci madde iki ülke arasında daha önce yapılmış veya yürürlüğe konmuş bütün anlaşmaları tekrar gündeme getirmektedir. Böylece, azınlık hakları açısından 1830 ve 1881 metinleri bir kez daha onaylanmaktadır. Aynı madde hükmüne göre, Antlaşmaya ekli 3 Numaralı Protokol Yunanistan'ın bütün topraklarında geçerli olacaktır.

Beşinci madde, Yunanistan'a bırakılan topraklarda işgale kadar edinilen hakların ve Osmanlı belgelerinin geçerli olacağını belirtmektedir.

Altıncı maddeye göre, Osmanlı uyrukluğunu koruyarak Yunanistan'ı terk etmiş olanlar bu topraklardaki taşınmazlarını korumaya ve onları başkalarına yönettirebilmeye devam edeceklerdir. Kır ve kentlerde Osmanlı hukukuna göre özel ve tüzel kişilerce edinilmiş mülkiyet hakları Yunanistan'ca tanınmaktadır. Hiç

---

⁹⁴ Sözleşmenin tam metni için bkz., Oran, *a.g.e.*, s. 34.

kimse yasaca saptanmış kamu yararı söz konusu olmaksızın, uygun ve peşin bir tazminat ödenmeden mülkiyetinden yoksun bırakılamayacaktır.⁹⁵

On birinci maddede, bırakılan topraklarda oturanların yaşam, mal, onur, din ve gelenekleri güvence altına alınmakta, bunların Yunan kökenli yurttaşlarla aynı medeni ve siyasal haklara sahip olacakları, dinlerini açıkça uygulayabilecekleri belirtilmektedir. Halife olarak Padişah'ın ismi hutbelerde okunmaya devam olunacaktır.

Madde ayrıca, Müslüman cemaatlerinin yönetimi konusunda önemli hükümler getirmektedir. Mevcut veya oluşacak bu cemaatlerin özerkliğine ve hiyerarşik yapısına dokunulmayacak, sahip oldukları fonlara ve taşınmazlara ilişilmeyecektir. Müslümanlarla manevi önderleri arasındaki ilişkilere karışılmayacak, bu dinsel önderler İstanbul'daki Şeyhülislamlık makamına bağlı olacaklardır. Müftüler Müslüman seçmenlerce seçilecektir. Baş müftü, Yunanistan'daki bütün müftülerin toplanarak seçecekleri üç aday arasından Yunan Kralı tarafından atanacak, bu atama üzerine Osmanlı Padişahı kendisine bir “menşur” ile onun işlevlerini yerine getirmesini ve diğer müftülere karar ve fetva yetkisi vermesini sağlayacak bir “mürasele” gönderecektir. Böylece, en azından törensel ve manevi olarak Müslüman cemaatinin İstanbul ile ilişkileri sürdürülmüş olmaktadır. Müftüler yalnız din konularında ve vakıfların yönetimine nezaret etmekte değil, Müslümanların evlenme, nafaka ve mütevellî tayini gibi dünyevi sorunlarında da yetkilidirler. Kararları Yunan makamlarınca uygulamaya konacaktır.

---

⁹⁵ Oran, *a.g.e.*, s. 36.

On ikinci madde, her türlü vakfin güvence altına alındığını, bırakılan topraklarda bunların cemaat tarafından yönetileceğini, gelirleri Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan kurumlara bırakılmış olsa bile bu vakıfların Evkaf Vekâleti tarafından satılana dek Müslüman cemaatlerince yönetilmeye devam olunacağı hükmünü getirmektedir. Vakıf rejimi ancak uygun ve peşin tazminat verilerek değiştirilebilecektir. Eğer çeşitli din ve hayır kuruluşları yeterli gelirden yoksun kalacak olurlarsa, devlet bu kurumlara yardım edecektir.

1913 Antlaşmasına üç adet protokol eklenmiştir. Antlaşmanın ikinci maddesi hükmüyle “bütün Yunanistan topraklarında” geçerli kılındığını gördüğümüz 3 Numaralı Protokol yine Müslümanlara birtakım azınlık hakları sağlamaktadır. Buna göre, Baş müftü ve müftüler Yunan memurlarının hak ve görevlerine sahip olmakta, baş müftü diğer müftüleri mali ve dinsel bakımdan denetleyebilmektedir. Bu müftüler ancak Yunan Krallığı anayasasının 88. maddesi gereğince görevden alınabileceklerdir. En önemlisi, Protokol, Müslüman cemaatlerinin tüzel kişiliğini, (Md. 13) Müslüman özel okullarını ve bunların gelirlerini de tanımaktadır. Bireylerden veya Müslüman ileri gelenlerinden oluşacak komisyon tarafından kurulacak okullar da aynı statüde olacak, buralarda eğitim resmi programa uymak ve Yunanca zorunlu olmak şartıyla Türkçe yapılacaktır.⁹⁶

1913 Antlaşması her şeyden önce Müslümanların mülkiyet haklarını titizlikle güvence altına almak ve can, din, gelenek gibi temel noktalara atıf yapmak açısından "negatif azınlık hakları" getirmenin yanı sıra; cemaat yönetimlerinin özerkliği, müftü seçimi, vakıfların yönetimi ve hatta İstanbul ile ilişkilerin

⁹⁶ Antlaşmanın tam metni için bakınız, Erim, *a.g.e.*, s.s. 477-485.

sürdürülmesi ve kimi vakıf mallarının satışı konusunda Osmanlı Evkaf Vekâleti'ne atıf yapması açısından “pozitif azınlık haklar” da getirmektedir. Üç Numaralı Protokol ise cemaatlerin tüzel kişiliğini açıkça tanımakta, Müslüman okullarının özerk yönetimine ve buralarda Türkçe eğitim yapılmasına olanak vermektedir.⁹⁷

1913 yılında Girit Müslümanları, Yunanistan'ın azınlık statüsündeki vatandaş haline geldiklerinde, Yunan yasaları ve siyasal sistemi, 80 yılı aşkın bir süredir, azınlıklarla ilgili düzenlemeler yapmaktadır. Fakat yeni Yunanistan'ın yasal ve siyasal haklarını “azınlık- vatandaşlarına” ne kadar kullandırttığı ayrı bir tartışmanın konusudur.

Tsitselikis'e göre 1913- 1923 yılları arasındaki on yıllık süreç Yunanistan'da yaşayan Müslümanların “altın yılları”dır.⁹⁸ Ancak başka kaynaklar aynı dönemi daha farklı tanımlamışlardır. Örneğin Tahmiscizade Mehmed Macit'e göre, mübadele Ada Müslümanları için “ölümü hayata değiştirmek anlamı taşımaktadır”⁹⁹. Girit Müslümanlarının azınlık olduğu yıllardaki bu “*mutlu dönem*”, onlara Yunan uyruğu verilmesinden çok Yunanistan'ın bu dönemde Dünya Savaşı ve ardından Küçük Asya Savaşı ile yoğun olarak uğraşması ile ilgilidir. Bu savaşlar sırasında ve ardından yaşanan yoğun siyasi çatışmalar Yunanistan yönteminin dikkatini azınlıklara yöneltmesine engel olmuştur.

---

⁹⁷ Oran, *a.g.e.*, s. 36.

⁹⁸ Tsitselikis, *a.g.m.*, s. 344.

⁹⁹ Tahmiscizade Mehmed Macid, *Girit Hatıraları*, Yay. Hazırlayan İsmet Miroğlu- İlhan Şahin, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1977, s. 50.

II. BÖLÜM: KANDİYE ŞEHİRİ VE KANDİYE MÜSLÜMAN CEMAAT İDARESİ

II. 1. Kandiye Şehri

II.1.1. Kandiye'nin Önemi ve Farklılıkları

Ege Denizi'nin en büyük adası olan Girit'in en büyük şehri Kandiye'dir. Kentin kuruluşu Minos Uygarlığı dönemine kadar gider. Minos'un merkezi Knossos, kentin bir parçasıdır. Bu günkü kent, Girit'in Araplar tarafından ele geçirilmesinden sonra, eski yerleşim bölgesinin yakınında bir kale olarak kurulmuştur.¹

Arap, Bizans ve Venedik hâkimiyeti dönemlerinde farklı isimlerle anılan kent, Osmanlı Devleti'nin bölgeyi ele geçirdiği dönemde ise “Kandiye” ismi ile anılmaktadır.² Piri Reis'in tanımlamasına göre, “bu şehir Girit Adası'nın ortasında, yıldız karşı deniz kıyısında kurulmuştur.”³ Kent, Ada'nın en büyük kenti olmasının yanı sıra en önemli limanı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Kentin sahip olduğu doğal liman ve Ada'nın konumu aynı zamanda kenti Akdeniz'in en önemli limanlarından biri yapmaktadır. Kandiye coğrafi konumu ve doğanın ona sunduğu imkânlar sayesinde ilk çağlardan başlayarak kentin birçok farklı kültürle karşılaşmıştır.

İlk çağlardan 20. yüzyıla değin Ada'nın en önemli ticari ve siyasi merkezi olan kent, Avrupa'dan doğuya ve Balkan limanlarına giden gezginlerin ziyaret

¹Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması(1645–1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 236.

²Gülsoy, *a.g.e.*, s. 236.

³Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, Ed. Ertuğrul Zekai Ökte, c. IV., The Historical Research Foundation, İstanbul, 1988, s. 1681.

ettikleri önemli noktalardan biridir.⁴ Ceneviz, Venedik, Floransa kadırga konvoylarının Mısır, Beyrut, Anadolu seferlerinde Korfu, Magosa, gibi limanların yanı sıra Kandiye’de uğrak noktaları arasında yer almaktadır. Aynı şekilde Balkanlar ve Anadolu’dan Doğu’ya ya da Batı’ya düzenlenen sefer güzergâhlarının en önemli limanlarından biri de Kandiye’dir. Kent, sahip olduğu kültürel miras ve ticari potansiyeli ile Ada için o kadar önemli bir noktadadır ki kimi gezginlerin metinlerinde Girit, “Kandiye Adası” olarak anılmıştır.⁵

Kentsel dokunun oluşumu açısından Kandiye, Minos uygarlığının merkezi olması nedeniyle oldukça görkemli yapılara sahiptir. Knossos Sarayı’nın varlığı ve Minos kültürüne özgü mimari yapı ile Kandiye, ilkçağlardan itibaren Ada’nın diğer kentlerine göre mimari açıdan daha gelişmiş örneklerle sahiptir. Ortaçağ’da özellikle Venedik döneminin, kent mimarisine en önemli katkısı şehrin merkezini çevreleyen surlar olmuştur.⁶ Surlar, korunma ihtiyacı ve ortak yaşam alanının sınırlarını belirleme açısından işlevsel bir rol üstlenmişlerdir. Surların yanı sıra sahil kalesi de kente yaklaşan denizcileri ilk karşılayan mimari yapıdır. Kandiye’nin bir kent olarak belirleyicileri olan bu iki yapı da Akdeniz havzası kentlerinin ortak mimari özelliklerini taşımaktadır.⁷ Sur ve kale dışında kentin kuzeydoğusunda yer alan limanın girişinde yirmi dört kemerli, kubbeli ve içinde 17 adet gözü olan tersane binası da kentin bir başka özgün yapısıdır.⁸

⁴ John H. Pryor, *Akdeniz’de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş Araplar, Bizanslılar Batılılar ve Türkler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 68.

⁵ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Editör Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 57.

⁶ Tournefort, *a.g.e.*, s. 69.

⁷ G. Kessler, “Şehrin Tarihi ve Sosyal Fonksiyonu”, çeviren, Refii Şükrü, *İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Yıl 1, sayı 4, 1935, s. 525.

⁸ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 236.

Osmanlı Devleti'nin egemenliği ile başlayan süreçte uzun yıllar kuşatma altında kalan kentte bu kuşatmanın izleri ortadan kaldırılmaya çalışılmış, fethin hemen ardından kentin imar çalışmaları başlamıştır. Öncelikle kentteki mevcut yapının dökümünün yapıldığı tahrirlerden⁹ sonra kentte kuşatmaya katılan Osmanlı memurlarının, yöneticilerinin vakıflarınca birçok ev dükkân vb. bina satın alınmış, yoğun bir imar faaliyeti de eş zamanlı başlamıştır. Kandiye'den daha önce ele geçirilmiş olan Resmo ve Hanya' da kendini göstermeye başlayan Osmanlı varlığı ve vakıfları fethin hemen sonrasında Kandiye'de de faaliyete geçmiştir. O dönem İtalyanca ya da Rumca isimlerle anılan birçok semt ismi çok kısa süre sonra Türkçe isimlerle anılmaya başlamıştır. Özellikle ilk tahrirlerde adı geçen vakıf sahibi Osmanlı yöneticilerinin isimleri ya da farklı Türkçe isimler, XX. yüzyıla gelindiğinde yerleşim adı olarak kayıtlara geçmiştir. *Valide Mahallesi, Valide Çarşısı, Abdurrahman Paşa Mahallesi, Sofu Paşa Mahallesi, Ankebut Mahallesi, Mirza Efendi Sokağı*, gibi adlandırmalara bol miktarda örnek göstermek mümkündür.¹⁰

Ada'nın Osmanlı hâkimiyetine girdiği dönemle birlikte Ada'nın merkezi olan Kandiye, fetihle birlikte Ada'ya gelen tarikatlardan Bektaşiliğin ilk dergâhını açtığı kent olmuştur.¹¹ Mübadele sürecine değin birçok farklı tarikatla birlikte varlığını sürdüren Bektaşilik, merkez olarak Kandiye'yi seçmiştir.¹²

⁹ Söz konusu tahrirler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.; Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması(1645–1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, s.s. 235-251.

¹⁰ VİBMA Arşivi, Defter No. 613 Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-i İslamiye Evkaf Tasfiye Defteri, s.104–151.

¹¹ Mehmet Ali Gökaçtı, *Geographika Yeniden Keşfedilen Yunanistan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 535.

¹² Orhan F. Köprülü, "Usta-Zade Yunus Bey'in Meçhul Kalmış Bir Makalesi Bektaşiliğin Girit'de İntişarı", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı:8-9, 1980

Osmanlı egemenliği altında 1850 yılına kadar Ada'nın merkezi olan Kandiye¹³ 1850 yılından sonra bu özelliğini kaybetse de sahip olduğu tüm özellikleriyle Ada'nın en büyük kenti olarak varlığını sürdürmüştür.

II.1.2. 1913- 1924 Arası Kandiye'de Nüfus ve Müslüman Nüfusu

Ada'nın özellikle ticari açıdan merkezi olan Kandiye, doğal olarak nüfus yoğunluğunun da en fazla olduğu kenttir. Kandiye'nin demografik yapısına bakıldığında yoğun nüfus oranı kadar kozmopolit yapısı da dikkat çekicidir. Liman ve ticaret kenti olması dolayısıyla farklı coğrafyalardan birçok insan bu kentin dokusuna renklilik katmaktadırlar.

Kentin, Osmanlı Devleti tarafından kuşatma altında tutulduğu dönem, kentteki nüfusun en aza indiği dönemlerden biridir. Rum nüfus kuşatma sırasında kenti büyük ölçüde terk etmiştir. Ancak kentin ilk tahrirlerinden ortaya çıkan sonuca göre kentte azda olsa Rum nüfus bunun yanı sıra Yahudi nüfus da mevcuttur.¹⁴ Kentin ele geçirilmesi ve dolayısıyla Ada'nın fethinin tamamlanmasından çok kısa süre sonra kentteki ve Ada'daki nüfus yoğunluğu artmaya başlamıştır. 19.yüzyılın sonlarına gelindiğinde Ada genelindeki nüfus verileri Hıristiyan nüfusun fazla olduğunu göstermektedir. Müslüman nüfusun oranı 1/3 iken Hıristiyan nüfusun oranı 2/3'tür.¹⁵

¹³ A. Nühket Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı*, T.T.K., Ankara, 2000, s. 43.

¹⁴ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 244.

¹⁵ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 267.

Özellikle XIX. yüzyılın sonlarında Ada'nın Müslüman nüfusu hem iç hem de dış göç yaşamıştır. Ada içerisinde Rum milliyetçilerinin Yunanistan ile birleşme mücadeleleri doğrultusunda giriştikleri katliamlar genellikle tarımsal faaliyetler yürüten ve kırsal kesimlerde yaşayan Kandiye Müslümanlarını kent merkezine göç etmeye zorlamıştır. İç göçün yanı sıra günden güne artan baskılar sonucunda Ada'dan dış göç de başlamış, Müslüman nüfus daha önce belki de hiç görmedikleri Anadolu'ya göç ederek yüzyıllardır yaşadıkları vatanlarından ayrılmak zorunda kalmışlardır. Bu süreç içerisinde Ada'nın Yunanistan'a bağlanmasına kadar geçen zamanda Müslüman nüfusta azalma gözlemlenmiştir.

1911 yılı sayımına göre Adanın toplam nüfusu 336.151'dir. Bu nüfus içerisinde Kandiye 110.953'lük nüfusu ve %33'payı ile Ada içinde en büyük nüfus oranına sahiptir. Bu nüfus içerisinde Müslüman nüfusu 12.655'tir. Bu rakam yaklaşık %11'lik bir dilime denk gelmektedir.¹⁶ Söz konusu rakamlar Müslümanların Ada'dan ayrıldığı dönemdeki rakamlarla büyük ölçüde benzeşmektedir. Mübadele Protokolü gereğince Kandiye'den Anadolu'ya nakledilmek için hazırlanan kişi sayısı 12.000 olarak belirtilmektedir.¹⁷ Bu rakamlar arasındaki tutarlılık incelenen dönem içerisinde Kandiye'de Yunan uyruğu olarak yaşamlarını sürdüren yaklaşık 12.000 Müslüman bulunduğunu göstermektedir. Ada genelindeki nüfus oranlarına bakıldığında Kandiye, en fazla Müslüman nüfusun bulunduğu kent olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Ada'nın genellikle kuzey kesiminde yaşayan Müslümanlar Hanya ve Resmo'da demografik açıdan dikkate değer bir yer tutsa da özellikle Ada'dan ayrılış

¹⁶ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 268.

¹⁷ İleri, 20 Teşrin-i Sani 1923'ten aktaran, Cahide Zengin, *Türkiye- Yunanistan Arasında Mübadele Meselesi*, s. VIII.

süreci ya da Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinin son dönemlerindeki sayımlarda Kandiye, Ada'da en fazla Müslüman nüfusu barındıran kent olarak görülmektedir.

II.2. Kandiye Müslüman Cemaat İdaresi

II.2.1. Cemaat-i İslamiye İdaresinin Tarihçesi

XIX. yüzyıla değin Osmanlı, İmparatorluğu'na ait birçok coğrafi bölge siyasi ve askeri nedenlerle bu yüzyılda birer birer farklı devletlerin egemenliği altına girmişlerdir. XIX. yüzyıl boyunca coğrafi açıdan küçülmeye başlayan Osmanlı Devleti'nin en önemli toprak kaybı Balkanlarda olmuştur. Uluslaşma etkileriyle Osmanlı egemenliğine karşı başkaldıran Balkan toplumları bağımsızlıklarını elde etmeye başlamışlar ve bölgede birçok ulus devlet ortaya çıkmıştır. Bu süreçte bağımsızlığını kazanan Balkan ulusları arasında ulaştığı coğrafi ve demografik boyutlarla en büyük kazanım Yunanistan'a aittir. I. Balkan Savaşı sonucunda Yunanistan'ın yüzölçümü ve sınırları neredeyse iki katına ulaşmıştır. Bu kazanımlar Yunanistan'ın siyasi hedefleriyle büyük ölçüde örtüşse de bu büyümenin özellikle demografik boyutu aynı zamanda yeni ve farklı birçok uygulamayı da beraberinde getirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim gücünün zayıflaması ve özellikle XIX. yüzyıl başından itibaren Batı Trakya, Rumeli ve Adalardan geri çekilmesi sürecinde, söz konusu coğrafi bölge büyük ölçüde Yunanistan egemenliğine girmiştir. Bu bölgede nüfus açısından giderek azalan yerli Müslüman halk, sosyal, kültürel, ekonomik ve dini yaşamlarına ait haklarını "Cemaat-i İslamiye" örgütleri

şemsiyesi altında korumaya ve yaşatmaya çalışmışlardır.¹⁸ Söz konusu örgütler, tarihsel süreç içerisinde Yunanistan'daki Müslüman Türk azınlığın kendilerini ifade edebildikleri en önemli iki kurumdan birisidir. Bir diğer kurum da yine Cemaat-i İslamiye Örgütlerinin de bağlı olduğu müftülüklerdir.¹⁹ Temelleri Osmanlı İmparatorluğu döneminde atılmış olan bu örgütler, Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmesiyle birlikte Müslümanlar için son derece önemli hale gelmişlerdir. Bu süreçte ilk uluslararası metin olan, 1881 İstanbul Uluslararası Sözleşmesi'nin sekizinci madde hükmü, Müslümanların dinlerini özgürce uygulayabilmeleriyle ilgilidir. Daha önemlisi, mevcut olan veya bundan sonra oluşacak olan Müslüman cemaatlerinin özerkliği ve hiyerarşik örgütlenmesi tanınmakta, bunlara ait fonlara ve taşınmazlara ilişilemeyeceği belirtilmektedir. Bu cemaatlerin dini konularda manevi önderleriyle olan ilişkilerine hiçbir biçimde dokunulamayacak ve yerel şeriat mahkemeleri İslam hukukunun özel alana ilişkin konularında yetkilerini sürdüreceklendir.²⁰

Cemaat-i İslamiye idareleri söz konusu maddeden anlaşılacağı üzere 1881 öncesinde de vardı.²¹ Söz konusu örgütlerin ne zaman oluşturulduğuna ilişkin genel düşünce, cemaat örgütlerinin Mithat Paşa'nın Tuna valiliği döneminde 1864–1868 yılları arasında onun tarafından oluşturulduğu yönündedir. Bu yaklaşıma göre Mithat Paşa valiliği sırasında halkın elinde bulunan vakıfların mütevelliler tarafından gereği gibi yönetilmediğini görerek bunları bölgesel idareler altında

---

¹⁸Nükhet Adıyeke, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: Cemaat-i İslamiyeler 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi Araştırma Projeleri Dizisi, Ankara, s. 24.

¹⁹ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 24.

²⁰ Oran, *a.g.e.*, s. 34.

²¹ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 24.

birleştirme kararı verdi. Böylece Rumeli'nin bütün köy kasaba ve şehirlerinde Türk cemaat idareleri kurulmuş oldu. Vakıflar bu kuruluşlara devredildi.²²

Nükhet Adıyeke'ye göre bu görüş bir yönüyle kabul edilebilir. Mithat Paşa söz konusu dönemde Rumeli'de oldukça önemli düzenlemelere katkı sunmuştur. Ancak unutulmaması gereken bir nokta söz konusu dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde Tanzimat sürecinin ardından yaşanan yeniden yapılanmanın uzantısıdır. Bu yeniden yapılanma içinde, vilayet düzenlemeleri ele alınmış ve vilayet yönetimleri ile bunun alt yönetim birimleri, çağdaş yönetim normlarına uygun hale getirilmiştir. Yerel özellikleri bünyesinde barındıran ve kimi zaman özellikle Balkan vilayetlerine özgü olarak özel ve ayrı oluşturulan düzenlemelerde söz konusu vilayetin etnik yapısı da göz önüne alınmıştır. Bunun bir sonucu olarak vilayet ve alt birimlerinde oluşturulan ve çeşitli görevler yüklenen yerel meclisler karşımıza çıkmaktadır. Bu yerel meclislerde toplumsal yapıya uygun bir iş bölümü söz konusudur.²³

Cemaat-i İslamiye örgütleriyle ilişkilendirilebilecek diğer kurumlar da, Osmanlı vilayet salnamelerinde söz edilen evkaf ve eytam meclisleridir. Vilayet düzenlemelerinin bir uzantısı olan bu meclisler yörenin Müslüman cemaatine ait vakıfları denetlemek ve yetimlere ait taşınır ve taşınmaz malların yönetimini sağlamakla yükümlüdürler.²⁴ Vilayet düzenlemelerinde evkaf ve eytam meclisleri adıyla oluşan bu meclislere ilkel ve ilksel anlamda örneklik eden kurum ise daha önce Rum nüfus tarafından oluşturulan “*Dimoyerandiya*”

²² Halit Eren, “Batı Trakya Türk Cemaat ve Vakıf İdareleri”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 5-9 Eylül 1990, C.V., Ankara, 1994, s. 2131.

²³ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 25.

²⁴ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 25.

lardır.²⁵ Nuri Adıyeke'ye göre söz konusu kurumların, "Hıristiyanların yaşamında büyük önemi bulunmaktadır."²⁶ Balkanlar ve Adalarda daha işlevsel fonksiyonları olan Dimoyerandiya adı verilen meclisler Girit'te daha çok kendi cemaatlerinin sosyal ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü kurumlar olarak çalışmışlardır. Dimoyerandiyalar Müslümanları farklı şekilde etkilemiştir. Ada'nın Yunanistan'a bağlanmasından sonra Müslümanlar benzeri bir örgütlenme çatısı altında "Cemaat-i İslamiye" örgütleri etrafında birleşmişlerdir.²⁷

Yunanistan'ın Cemaat-i İslamiyelere ilişkin en önemli yasal düzenlemeleri 1913 yılında imzalanan Atina Antlaşması'nda ve anlaşmanın üç numaralı protokolünde yer almaktadır. Söz konusu antlaşma Yunanistan'daki Müslüman azınlık konusunda Yunanistan'a yükümlülükler getiren uluslararası bir metindir.²⁸ Atina Antlaşması ve ekli üç numaralı protokol ile 1830 Londra Protokolü ve 1881 İstanbul Sözleşmesi'nde Müslüman azınlıklara tanınan tüm haklar kabul edilmiş ve hakların tüm Yunanistan topraklarında geçerli olduğu da ayrıca belirtilmiştir. 1913 tarihli Atina Antlaşması²⁹ Yunan uyruğuna geçen Müslümanlara ilişkin oldukça kapsamlı yeni düzenlemeler getirmiştir. Ayrıca Cemaat-i İslamiye örgütleri resmen tanınmış ve örgütlerin tüzel kişiliği kabul edilmiştir. Antlaşmanın on birinci maddesinde "mevcut şartlarda bulunan ve gelecekte oluşacak Cemaat-i İslamiye'nin özerkliğine ve hiyerarşik olarak yapılanmasına gelir ve giderlerine asla müdahale edilmeyeceği gibi İstanbul'daki

²⁵ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 25.

²⁶ Nuri Adıyeke, "Rum Cemaat Örgütlenmesi olarak "Dimoyerandiya"lar: Girit Örneği", *Fethinden Kaybına Girit*, Babiali Kültür Yayıncılığı, s. 214. Söz konusu kurumlara ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. aynı makale.

²⁷ Nuri Adıyeke, *a.g.m.*, s. 214.

²⁸ Turgay Cin, *Yunanistan'daki Müslüman Türk Azınlığın Din ve Vicdan Özgürlüğü (Başmüftülük ve Müftülükler Sorunu)*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 105.

²⁹ Antlaşmanın tam metni için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, c. I, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1953, s.s. 477-488.

şeyhülislamlık makamına bağlılığına ve aralarındaki ilişkilerine karışılmayacağına...³⁰
dair hükümler bulunmaktadır. Söz konusu madde, Cemaat-ı İslamiye örgütlerini tanıdığı
gibi aynı zamanda bu örgütlerin hayat alanlarının sınırlarını da belirlemiştir.

1913 yılında Yunanistan egemenliğine giren Girit'te yaklaşık olarak
25.000 Müslüman bulunmaktadır. Yunan uyruğuna geçen Girit Müslümanları için
Cemaat-i İslamiye örgütleri Ada'dan ayrıldıkları döneme kadar kendileri için en
önemli dayanak noktası olmuştur. Genel olarak Kandiye, Hanya ve Resmo'da
faaliyet gösteren idareler Ada'nın tüm Müslümanları için birleştirici bir unsur
olmuştur.

Kandiye Cemaat-i İslamiye örgütünün tam olarak hangi tarihte göreve
başladığını bilemesek de 1913 yılından önce de faaliyette olduğunu söylemek
mümkündür.³¹ Tam olarak faaliyete geçtiği tarihle ilgili kesin bir bilgiye ulaşılmamış
olmasına rağmen Kandiye Cemaat-i İslamiye İdaresinin Mübadele'ye değin çok aktif
bir şekilde görev yaptığını kayıtlardan anlamaktayız. 1913–1924 yılları arasında
Kandiye'de Cemaat-i İslamiye idaresi yetkileri dahilinde görevlerini yerine getirdiği
gibi bu azınlık gurubunun günlük hayatlarına dair tüm işleri de yürütmüştür. Azınlık
gurubunun kendi içindeki işlerini yürütmesi ve düzenlemesinin yanı sıra Yunanistan
Hükümetiyle olan ilişkilere de büyük özen göstermişlerdir. Her yeni yılda Yunan
Kralı ve başbakanına kutlama mesajları yollamışlar ve Ada'ya atanan Yunan
yetkilileriyle iyi ilişkiler kurmaya özen göstermişlerdir.³² Kandiye Cemaat-i İslamiye

³⁰ Erim, *a.g.e.*, s. 481.

³¹ VİBMA'nde bulunan 1854 numaralı defter, 1912–1914 tarihleri arasındaki kayıtları içermekte ve Girit'in resmen Yunanistan'a resmen katılmasından daha önceki bir tarihe denk gelmektedir. 1912 yılına ait kararlarda da "Cemaat-i İslamiye İdareleri"ne rastlamak mümkündür.

³² VİBMA Arşivi, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2096, 5 Kanun-u Sani 1337, s. 800; VİBMA Arşivi, Defter No. 166, Girit Müessesat-ı Diniye

İdaresi Ada'daki diğer idarelerle de işbirliği içinde çalışmış Hanya ve Resmo'da yapılan farklı konulara ilişkin uygulamaları kimi zaman örnek göstererek uygulamaya koymuştur.³³

II.2.2. Cemaat İdaresinin Yapısı ve Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi

1913 Atina Antlaşması ile tüzel kişiliği tanınan Cemaat-i İslamiye örgütlerinin Yunanistan'da her kaza bazında ayrı oluşumlar olduğu düşünülmektedir. Kazalarda faaliyet gösteren Cemaat-i İslamiye örgütleri bağımsız teşkilatlar olarak kendilerine ait yönetmeliklere sahiplerdir.³⁴ Karaferye Cemaat-i İslamiye İdaresi nizamnamesine göre Cemaat-i İslamiye Heyeti müftü başkanlığında on iki üyeden oluşmaktadır. Bu on iki üyenin belirlenebilmesi için mahallelerin imamı ve ihtiyar heyetleri her mahalleden iki adet seçici kurul belirler, bu seçici kurul aralarında gizli oyla on iki üyeyi seçer. Cemaat-i İslamiye Heyeti iki bölüme ayrılır. İlk grup yönetim işleri, ikinci grup ise Cemaat-i İslamiye'ye ait vakıf gelirleri, okulların idaresi ve denetimi ile yükümlüdür.³⁵

Atina Antlaşması sonrasında Yunanistan'daki Müslümanlara ilişkin en önemli yasal düzenleme 1920 yılında yayınlanan 2345 sayılı İslam Cemaatleri

---

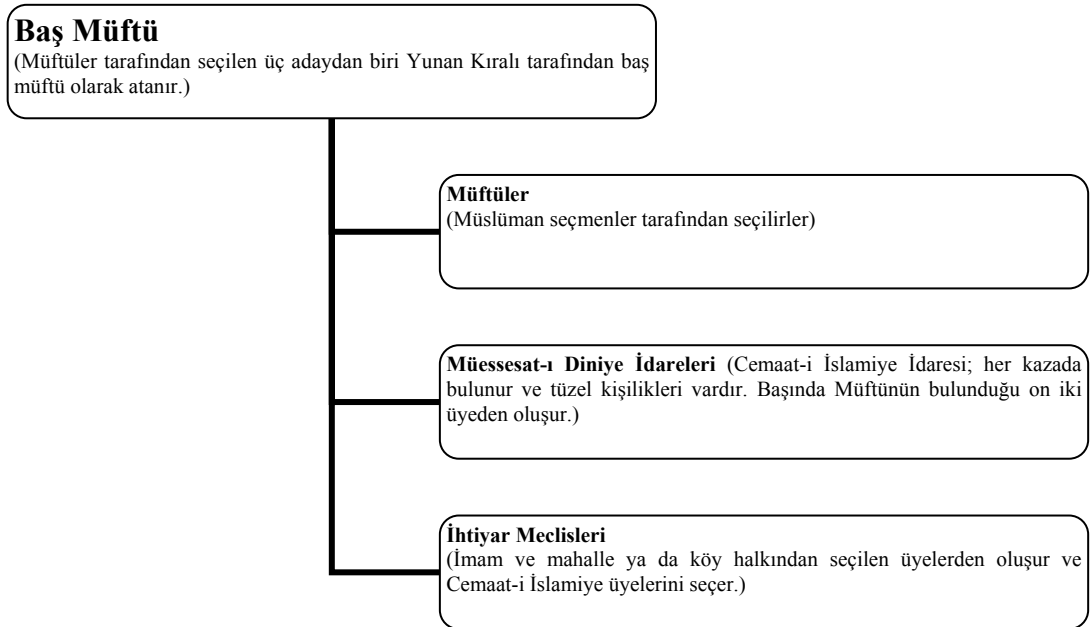
İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Karar No: 2096, 15 Kanun-u Evvel 1334.

³³ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2910, 25 Kanun-u Evvel 1334, s. 4. Söz konusu kararda öğrenci sayılarındaki azalmadan dolayı Hanya ve Resmo'da olduğu gibi yedi sınıflı İslam Zukûr Mektebi'nin sınıf sayısı beşe indirilmiştir.

³⁴ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 27.

³⁵ VİBMA, Defter No. 1152 Karaferye Cemaat-i İslamiyesi Karar Defteri'nden aktaran; Adıyeke, *a.g.e.*, s.s. 27-28.

Kanunu'dur.³⁶ Bu kanuna göre: Yunanistan'da var olan müftüler arasından görev yeri Atina olmak üzere bir baş müftü tayin edilecektir. Baş müftü, Yunanistan sınırları içerisinde yaşayan bütün Müslümanların dini lideri olacaktır. Baş müftünün seçimi müftüler tarafından gizli oyla yapılacaktır. Seçim sonucunda Yunanistan Mezhepler Bakanı'nın önerisi ve Yunan Kralı'nın emriyle baş müftü olarak tayin edilecektir.³⁷ 1920 yılında yayınlanan bu yeni kanunla birlikte Yunanistan sınırları içindeki Cemaat-ı İslamiyelerin hiyerarşik yapısı aşağıdaki şemada gösterilmiştir.

Şema I: Cemaat-ı İslamiyelerin Hiyerarşik ve İdari Yapısı

Cemaat-ı İslamiye İdareleri, Yunanistan sınırları içinde Müslüman Türk cemaatinin yaşadığı tüm kazalarda ve sancaklarda bulunuyordu. Birbirinden bağımsız olarak örgütlenen bu birimler gayri resmi olarak da hiyerarşik bir teşkilatlanma oluşturmuşlardı. Rumeli bölgesinde Selanik Cemaat-ı İslamiye

³⁶ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 28.

³⁷ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 29.

İdaresi'nin, Girit Adası'nda ise Hanya Cemaat-ı İslamiye İdaresi'nin merkez konumunda olduğu anlaşılmaktadır.³⁸

Cemaat-ı İslamiye İdaresi üyelerinin belirlenmesi de her kazanın cemaat idaresi inisiyatifinde bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı kazalar kendi cemaat idaresi üyelerinin seçimi için mahallelerin ihtiyar heyetlerini bir araya getirmekte bazı kazalarda ise doğrudan tayin yoluyla Cemaat-ı İslamiye İdare Heyeti görevlendirilmekteydi. Heyetin başkan belirlenmesi ise hemen tüm birimlerde üyelerin kendi aralarında yaptıkları seçimlerle gerçekleşmekteydi. Az rastlanan bir durum ise belde müftüsü olarak tayin edilen görevlinin kısa bir süre sonra Cemaat-ı İslamiye İdaresi başkanlığına getirilmesidir. Selanik, Karaferye'de 1923 yılı Ocak ayında müftü olarak tayin edilen, eski Bursa müftüsü Ömer Fevzi Efendi bir süre sonra heyete başkanlık etmeye başlamıştır. İlk birkaç toplantıda alınan kararların altına “müftü” olarak imza atan Ömer Fevzi Efendi'nin daha sonra kararları Cemaat-ı İslamiye Reisi veya Heyet-i İslamiye Reisi olarak imzaladığı görülür.³⁹ 1919 yılına ait kayıtlarda Kandiye Müftüsü ve Cemaat-i İslamiye İdaresi Başkanı olarak Hafız Mehmed Kazım Efendi'nin adı geçmektedir.⁴⁰

Cemaat-ı İslamiye İdareleri üyeliği gönüllü bir görev olduğundan üyeler ayrıca maaş almazlar ve bir resmi unvan kullanamazlardı. Heyetin, haftanın belli günlerinde düzenli olarak toplandığı ve üyelerin toplantıya katılmaları için azami

³⁸ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 43. Hanya'da Müslüman Cemaatin sayısının Kandiye'den daha az olmasına rağmen Ada'da Hanya Cemaat-i İslamiye İdaresinin merkez konumunda olması, Hanya'nın idari merkez olmasıyla açıklanabilir.

³⁹ VİBMA, Defter No. 1152 Karaferye Cemaat-i İslamiyesi Karar Defteri'nden; aktaran; Adıyeke, *a.g.e.*, s. 44.

⁴⁰ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3007, 25 Nisan 1335, s.s. 43-44.

özen gösterildiği anlaşılmaktadır.⁴¹ Komisyon üyelerinden sadece başkana bir miktar “şerefiye” ücreti ödeniyor ve bu da üyelerin kararıyla belirleniyordu. Yine heyet başkanının Cemaat-ı İslamiye İdareleriyle ilgili her türlü girişimlerin veya bu amaçla yapacağı yolculukların masrafları cemaat idaresi sandığından karşılanmakta idi. Örneğin 1921 yılında, Yunanistan’ın bağımsızlığını kutlama törenlerinin yapıldığı “Ayamıza Manastırı’na” davetli olan Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi hem kutlama telgrafi çekmiş hem de idare üyeleri törene otomobille gitmişlerdir. Kutlamalara ilişkin yapılan 65 drahmilik masraf idarenin bütçesinden karşılanmıştır.⁴²

Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin diğer üyelerine maaş ödenmemekle birlikte idarenin bürokratik işlerini yürüten kâtip, muhasebeci, mübaşir, odacı gibi görevlilere düzenli olarak maaşları Cemaat-ı İslamiye idare sandığından ödenmektedir. Bu maaşların belirlenmesi ve arttırılması da yine heyetin aldığı kararla uygulanmaktadır. Kimi zaman idare çalışanları hayat pahalılığı ve enflasyonu gerekçe göstererek kimi zaman da Rum memurların maaşlarını örnek göstererek zam talebinde bulunmuşlardır. Cemaat-ı İslamiye yönetimi, bu talepleri her seferinde değerlendirmeye almış ancak gelir kalemlerinin artmaması ve sandıklarına fazladan para girmemesinden dolayı bazen bu talepleri geri çevirmiş, bazen de bir miktar zam yapmayı uygun bulmuştur.⁴³

⁴¹ Adıyeye, *a.g.e.*, s. 44.

⁴² VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2112, 6 Nisan 1337, s. 809.

⁴³ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3176, 2 Kanun-u Sani 1335 (Deftere tarih yanlış kaydedilmiştir. Tarihin 1336 olması gerekmektedir.), s.s. 106–109.

Bunun dışında Cemaat İdaresi çalışanlarına kimi zaman lojman (meşrutahane) gibi sosyal olanaklar da sunmaktadır.⁴⁴ Cemaat İdaresi, çalışanlarından fakir olanlara techiz ve tekfin işlemlerini de üstlenmektedir. 1919 yılında vefat eden Kandiye Müessesat-ı Diniye İdaresi sandık emininin Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne vermiş olduğu hizmetler ayrıca da fakir olmasından ötürü cenaze masrafları cemaat idaresi tarafından karşılanmıştır.⁴⁵

Cemaat-ı İslamiye İdaresinin denetiminde görev yapan alt komisyonlar ise cemaat idaresinin üstlendiği görevleri daha somut olarak ortaya koymaktadır. En üst yetkili kurum olan Cemaat-ı İslamiye İdareleri denetiminde kazalarda evkaf komisyonları ve maarif komisyonları görev yapmaktadır. Evkaf komisyonları bölgede bulunan vakıfların yönetiminden ve gelirlerinin toplanmasından sorumlu mütevellî heyetleri, maarif komisyonları ise Müslüman okulların eğitim, program ve diğer ihtiyaçların karşılanmasından sorumlu alt birimlerdir. Fakat cemaat idarelerinin vakıfların yönetimi konusunda oldukça titiz davrandıkları ve zaman zaman bazı vakıfları komisyonlar aracılığıyla değil, doğrudan yönettikleri anlaşılmaktadır.⁴⁶

Cemaat idareleriyle hükümet yetkilileri arasındaki ilişkinin ve hukuki davaların sağlıklı bir şekilde yürümesi açısından çok önemli bir görev de tercümanlıktır. Her idare, yöresinde güvendiği birisini tercümanlık görevine getirmekte ve maaşını da bizzat cemaat idaresi sandığından karşılamaktadır. Kandiye Cemaat İdaresi'nin gider kalemleri içerisinde tercüme kalemi oldukça fazla paya

⁴⁴ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2954, 10 Şubat 1334 s.23. Söz konusu kararda, Kandiye'de bulunan Serturna Cami-i Şerifi İmamı Hüseyin Efendi ölmüş ancak kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla ailesi lojmanı boşaltmamıştır. Bunun üzerine Cemaat idaresi dava açmış ve söz konusu lojmanın boşaltılmasını talep etmiştir.

⁴⁵ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2996, 11 Nisan 1335, s.s. 38-39.

⁴⁶ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 45.

sahiptir. Bu fazla pay, kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla tercüme işlemlerinin fazlalılığı ile bağlantılı olduğu kadar bu işin ücretinin fazla olmasından da kaynaklanmaktadır. Örneğin 1922 yılında Müessesat-ı Diniye İdaresi tarafından çeşitli makamlara yollanacak evrakların tercüme masrafı olarak bir yılda 104 Drahm harcanmıştır.⁴⁷ İncelediğimiz Kandiye Cemaat-ı İslamiye Karar defterlerinde tercüme işi yapan görevlilerin tamamı Rum'dur. Anadilleri Rumca olan Girit Müslümanlarının, tercüman olarak kullanılmaması bu mesleğin yasal bir takım düzenlemelerle belirlenmiş ve hukuki sistem içerisinde gerekli bir kurum olduğu düşüncesini oluşturmaktadır.

Avukatlık da tercümanlık gibi Cemaat-ı İslamiye İdaresi ile hükümet arasındaki ilişkileri düzenleyen en önemli görevlerden birisidir. Cemaat İdaresi'nin sık sık hukuki yollara başvurduğu anlaşılmaktadır. Kimi zaman kira borcunu ödemeyen kiracılarını dava eden idare, kimi zaman da hakkında açılan davalara maruz kalabilmektedir. Davaların hızlı sonuçlandırılması oldukça önemlidir. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi'nin çalıştığı avukatların tamamı Rum'dur. Tercüme ücreti gibi avukatlık giderleri de idare için oldukça yüklü miktardadır. Bu ücretlere mahkeme ve dosya masrafları eklendiğinde masraflar artmaktadır. Bu nedenle idare, anlaşmazlığa düştüğü kimi konularda olayın mahkemeye gitmeden çözümlenebilmesi için karşı tarafa uzlaşma yoluna gitmeyi önermektedir. Avukatlık konusunda dikkat çeken bir başka noktada İdare'nin avukat değişikliğine mecbur kalmadıkça başvurmadığıdır. Kandiye Cemaat İdaresinin birçok davasını yürüten Avukat Kosta Stamanaki'nin Atina'ya taşınacak olmasından dolayı üzerindeki davaları bırakma isteği idare için sıkıntı yaratmıştır. Avukattan

⁴⁷ VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2113, 6 Nisan 1337, s. 809.

şimdiye kadar sonuçlandırdığı ve hala devam eden davalar için ayrıntılı bir cetvel hazırlanması istenmiş ve tutulacak yeni avukatın tüm sorularının cevaplanması talep edilmiştir. Şimdiye kadar birikmiş olan avukatlık ücreti karşılığı 1650 Drahmi'nin ancak bu şartla kendisine ödeneceği de avukata tebliğ edilmiştir.⁴⁸ İncelenen dönem içerisinde Kandiye Cemaat İdaresi'nin avukatlarının tamamın Rum olduğundan daha öncede söz etmiştik. Sadece 1918 yılına ait bir kararda Müslüman avukat ismi geçmektedir.⁴⁹

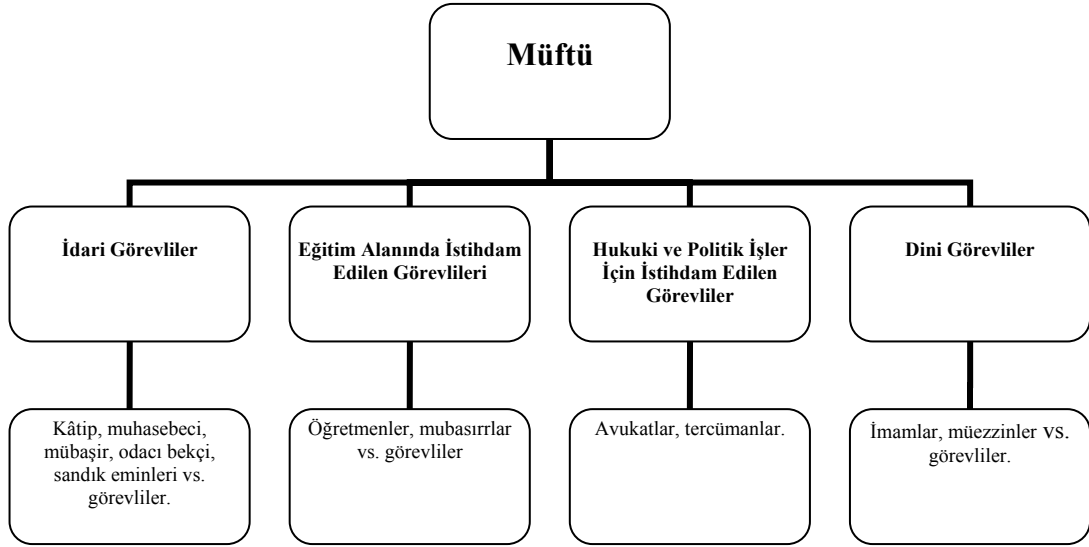
Cemaat-ı İslamiye İdaresi'nin idari yapısı içerisinde birçok görevli çalışmaktadır. İdare tüm çalışanlarının görevlerini tam olarak gerçekleştirmelerine azami özen göstermiş ve yapılan tüm işlemler, harcamalar çok dikkatli bir şekilde kayıt altına alınmıştır.

Aşağıdaki şemada Cemaat-i İslamiye İdaresi çalışanları ayrıntılı bir şekilde gösterilmeye çalışılmıştır.

---

⁴⁸ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3122, 8 Teşrin-i Evvel 1335, s.s. 87-90.

⁴⁹ Söz konusu kararda adı geçen avukat Hamamcızade Ramiz Efendi'dir. VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3013, 22 Mart 1334, s.s. 43-44.

Şema II: Cemaat-ı İslamiye İdaresi Görevlileri/Çalışanları

II.3. Cemaat İdaresinin İşlevleri ve Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi

II.3.1. Cemaat-ı İslamiye İdaresinin Dini İşlevleri

Azınlık örgütlenmesi olan Cemaat-ı İslamiye İdareleri'nin üstlenmiş olduğu görevler arasında dini görevlerinin ayrı bir önemi ve anlamı bulunmaktadır. Din şemsiyesi altında hukuki ve sosyal olarak birleşmiş olan Müslümanların, Ada içindeki sayıları XX. yüzyıla gelindiğinde önceki yüzyıllara göre ciddi şekilde azalmıştır. Demografik olarak gerçekleşen azalma, XIX. yüzyıldan itibaren maruz kaldıkları baskılar, Ada içinde yaşanan çatışmalar, bu grup için din kavramını daha da önemli hale getirmiştir. Özellikle Rumlarla aralarında çıkan her türlü çatışmada kişisel saldırılar dışında en büyük zararları dini yapılar almıştır.⁵⁰ Böyle bir ortam

⁵⁰ Tahmiscizade'nin anılarında aktardığı kadarıyla 1915 senesinde Ada'nın üç büyük kentinde bir gece içinde başlayan ani bir Rum baskınında altmış kadar cami tahrip edilmiştir. Tahmiscizade Mehmed Macid, *Girit Hatıraları*, Yay. Hazırlayan İsmet Miroğlu- İlhan Şahin, Kervan Kitapçılık, İstanbul,

içerisinde Cemaat-ı İslamiye İdareleri'nin dini işlevleri gerçekten de oldukça önemli hale gelmiştir.

Dini işlevlerinin başında dini mekânların bakımını, onarımını ve ibadetin devamlılığını sağlamak gelmektedir. Vakıfların denetimindeki ibadethanelerin mütevellilerinin önerisiyle ve Cemaat-ı İslamiye İdaresi'nin kararıyla masrafı cemaat sandığından karşılanmak üzere her türlü bakım ve tamirat giderleri karşılanmaktadır.⁵¹ Dini yapıların tamir ve bakımları gibi camilere ait yıpranmış dini kitapların (Kuranların) tamirleri de Cemaat-ı İslamiye İdareleri tarafından yaptırılmaktadır. Tamir masrafları Kandiye Cemaat İdaresi için gider kalemleri içinde oldukça fazla yer tutmaktadır. 1919 senesinde çeşitli vakıflara ait dini binalar ve İslam mezarlıklarının tamir ve bakımları için bir seferde 3557 drahmi harcanmıştır.⁵² Bunun dışında çeşitli tarikatlara bağlı tekkelerin tamir ve bakımı için cemaat sandığından borç verildiğine de rastlanmaktadır. Özellikle vakıflar kanalıyla Ada'da ve Kandiye'de varlık gösteren birçok tarikat ve bunların tekkeleri ile Cemaat idaresi oldukça sıkı bağlar içerisindedir. Cemaat idaresi kimi zaman bu tekkelerle ortak varisçi olabilmekte ve vesayet davalarında maddi imkânı bulunmayan tekkelerin dava masraflarının ödenmesi için de tekkelere borç verebilmektedir.⁵³ Bu sıkı bağlardan anlaşıldığı kadarıyla Cemaat idaresi tarikatlar ve

---

1977, s. 46. Tahmiscizade'nin aktardığı bu olaylara ilişkin kayıtlarda Kandiye'ye ilişkin ipuçları da bulmak mümkündür. 1915 yılında yapılan büyük saldırıda Kandiye'nin en büyük camilerinden biri olan "Valide Camisi" ciddi şekilde zarar görmüş ve tamir edilmiştir. VİBMA, Defter No. 613, Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-ı İslamiye. Evkaf Tasfiye Defteri, Girid Kandiye Kayıt No:4, s.s. 104-105.

⁵¹ Adıyeye, *a.g.e.*, s. 47.

⁵² VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3114, 25 Nisan 1335, s.s. 84-87.

⁵³ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2929, 25 Nisan 1335, s. 13. Söz konusu kararda Kandiye Müslümanlarından oldukça varlıklı olduğu anlaşılan merhum Hamza Bey'in ortak varisleri arasında Kandiye Müessesat-ı Diniye İdaresi ve Şeyh Ezra-i Tekkesi

tekkeleri ile hukuki, ekonomik ve sosyal açılardan iç içe geçmiş bir tablo sergilemektedir.

Müslüman cemaatinin ibadethanelerine din görevlisi tayini de cemaat idaresinin sorumluluğundadır. İmam, müezzin, cami hizmetlisi gibi görevliler Cemaat-ı İslamiye İdareleri tarafından görevlendirilmekte ve maaşları bu kurumlar tarafından ödenmektedir.⁵⁴ İdari görevliler dışında Cemaat idaresine bağlı sayıca en fazla olan görevli gurubunu dini görevliler oluşturmaktadır. Sürekli hizmet veren görevliler dışında geçici süreler içinde görev yapan görevliler mevcuttur. Özellikle Müslümanlar için oldukça önemli olan Ramazan aylarında teravih namazlarının kılınması için ya da camilerin temizlik işlerinin yürütülmesi için geçici süreliğine görevliler köylerde ve kent merkezindeki camilerde görevlendirilmektedir.⁵⁵ Dini görevlilerle ilgili bir başka ayrıntı da dini hizmet veren bu kişilerin görevlerini layıkıyla yerine getirmeleri için azami özen gösterilmesidir. Özellikle bu konularda gelen tüm şikâyetleri Cemaat İdaresi dikkate almakta ve gerektiğinde görevliyi değiştirmekte ya da uyarmaktadır.

Müslüman mezarlığının bakım ve korunmasından sorumlu bir görevliye de Cemaat-ı İslamiye İdaresi tarafından maaş ödendiği anlaşılmaktadır. Müslüman mezarlıklarının korunması ve bakımı sorunu Kandiye Cemaat İdaresi için oldukça önemlidir. Özellikle Hanya Kapısı'nda bulunan mezarlıkla ilgili kararlara kayıtlarda oldukça sık rastlanmaktadır. Mezarlık bekçisinin kimi zaman mezarlığa küçükbaş hayvan

---

bulunmaktadır. Hamza Bey'in mirasına ilişkin yürütülen birçok davada söz konusu tekkenin nakit sıkıntısı bulunduğundan Cemaat İdaresi gerektiğinde borç verebilmektedir.

⁵⁴ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 47.

⁵⁵ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3049, 25 Haziran 1335, s.s. 61-62; Defter No. 166, Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Sarfiyat No: 53, 19 Şubat 1335, s. 57.

sokması sorun olurken kimi zaman da mezarlıkta yetişen otların temizlenmemesi sorunları kayıtlara geçirilmiştir. 1919 yılına ait bir kararda, Hanya Kapısı dışındaki mezarlığa mezarlık bekçisi Evtaki Birog tarafından mezarlığa küçükbaş hayvan sokulduğu bundan dolayı mezarlığın zarar gördüğü bildirilmiştir. Bu nedenle mezarlığa yeni bir bekçi atanmasına karar verilmiştir.⁵⁶ Kararlardan anlaşıldığı kadarıyla Cemaat İdaresi mezarlıkların zarar görmemesi ve bakımlarının yapılması için mutlaka bir bekçi atanmasına özen göstermiştir.

Bunların dışında Müslümanların kutsal günleri olan Ramazan ve Kurban Bayramlarında, Cemaat İdareleri fakirlere özel olarak yardımda bulunmaktadır. Ramazan ve kandillere özgü bir uygulama olarak lavanta yağları ve kandiller alınmakta bu kutsal ay ve günlere ilişkin özel hazırlıklar yapılmaktadır. Bir karar örneğinde, Regaip Gecesi'nin de içinde bulunduğu Mart ayı boyunca yanacak olan kandillerin “mürettebatı” için gereken ödenek ayrılmasına karar verilmiştir.⁵⁷ Aynı yıl içinde gider kalemleri içinde yer alan birimlerden biri de kandiller için alınan lavanta yağlarıdır.⁵⁸ Bu dönemde camilerin giderlerinin de arttığı anlaşılmaktadır. Süpürge, mum, pamuk vb. malzemelerin bu dönemlerde eksik olmaması ve camilerde işlerin aksamamasına için özen gösterilmektedir. Müslümanlar için kutsal olan bu dönem ve günlerde Cemaat İdaresi'nin dini işlevlerinin daha fazla ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Cemaatinin ibadetlerini ve geleneksel alışkanlıklarını rahat bir şekilde sürdürebilmeleri için idare elinden geleni yapmaktadır.

⁵⁶ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2953, 25 Kanun-u Evvel 1334, s. 22-23.

⁵⁷ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2972, 11 Mart 1335, s. 28-29.

⁵⁸ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2995, 20 Mayıs 1335, s. 38-39.

Müslüman Cemaat'in "dini" olarak nitelendirilebilecek, birçok işlerinde yukarıda da bahsedildiği gibi cemaat idaresi devreye girmektedir. Cemaat idaresinin yanı sıra, hukuksal sorunlarını, Yunanistan Hükümeti'nin ilgili mahkemelerinde çözümlenmelerine rağmen bu dönemde, geleneksel İslam mahkemeleri olan "kadı mahkemelerinin" de varlığını sürdürdükleri görülmektedir. 1910 yılından sonra görev tayinleri sorun olan kadıların⁵⁹ varlığı, Osmanlı yönetiminin Ada'daki son sembolü olması anlamını taşıırken, 1913 yılından sonra ise İslam dininin bir sembolü olması anlamına gelmiştir. Görevlerinin neredeyse sadece evlilik işlemleri ile sınırlandırıldığı bu mahkemelerin 1913 yılından sonra da Hanya, Resmo, Laşit, ve Kandiye'de varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir.⁶⁰ Ne varki varlıklarını bildiğimiz Kandiye defterlerine ulaşma olanağımız olamadığı için⁶¹ Kandiye'deki bu süre içindeki kadılık kurumunun işleyişi hakkında detaylı bilgiye sahip değiliz.

İncelediğimiz döneme denk gelen Hanya'ya ait bir sicilde⁶² çok sayıda evlilik ve boşanma kaydı vardır. Kayıtlardan edinilen bilgiye göre, kişilerin evlenmelerine mani bir hal olmadığı muhtar tarafından bildiriliyor nikah imam tarafından kıyılıyor ve sicile işleniyordu.

İncelediğimiz dönemde Kandiye'de kadı mahkemesi olduğuna ilişkin tek bilgi; 1921 yılına ait bir kararda Kadiriye Tarikatı üyeleri tekke görevlisi ile ilgili

⁵⁹ A. Nükhet Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2000, s. 15.

⁶⁰ Genel olarak, 1913–1924 yılları arasına tarihlenen Hanya'ya ait beş adet, Resmo'ya ait iki adet, Laşit'e ait iki, Kandiye'ye ait dört adet sicil defterleri mübadele sırasında geldiği bilinmektedir. Söz konusu defterle ilgili ayrıntılı liste için bkz., Nuri- Nükhet Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, Babıali Kültür Yayıncılığı, ss.346-350; VİBMA, Defter No.41, Mübadil Cemaat-i İslamiyeye Ait Vakıf Defterleri ve Evrak Katalogu.

⁶¹ VİBMA'nde Kandiye'ye ait sicil koleksiyonu diğer Girit şehirlerine göre daha azdır. Kandiye Sicilleri, bugün Kandiye'de Vikelea Kütüphanesinde. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nuri Adıyeke, "Stavrınidis ve Girit'teki Osmanlı kadı Sicilleri", *Fethinden Kaybına Girit*, Babıali Kültür Yayıncılığı, ss.300-309.

⁶² VİBMA, Defter No1214, Hanya Sicil Defteri, 1314-1924.

yaşadığı bir problemin çözülmesi için cemaat idaresine başvurmuş, idare ise bu konunun kendi yetki alanları dışında olduğunu olayın çözümü için Şer'i Mahkemeye başvurulması gerektiğini belirtmiştir.⁶³

II.3.2.Cemaat-ı İslamiye İdareleri'nin Sosyal İşlevleri

Cemaat-ı İslamiye İdareleri'nin sosyal faaliyetleri içinde büyük bir bölümünü topluluğun fakir bireylerinin geçimini temin etmek oluşturuyordu. Nükhet Adıyeke, Yunanistan genelindeki karar defterleri içinde yüzlerce fakir aileye, eşi öldüğü için geçimini sağlayamayan kadına veya bakacak kimsesi olmayan yaşlı insanlara maddî yardımlar sağlandığına ilişkin kararlara bol miktarda rastladığını belirtmiştir.⁶⁴ Yunanistan genelindeki bu saptamayı Kandiye özelinde görmek de mümkündür. Cemaat idaresine ait karar defterlerinde “efkâr-ı fukaradan olan” birçok kişinin cenaze işlemlerinin yürütülmesine ve masraflarının karşılanmasına ilişkin kararlar yer almaktadır. Fakir halktan ölen kişilerin geride bıraktığı çocuklarının bakımları ve giderleri için de birçok kararda ödenek ayrılmıştır. Mahalleli veya mahallenin ihtiyar heyeti cemaat idaresine dilekçe ile başvurarak bu gibi kişilerin durumu hakkında bilgi vermekte ve Cemaat-ı İslamiye İdaresi'nden yardım talebinde bulunmaktadır.⁶⁵ Bazen de cemaat idaresi herhangi bir başvuru beklemeksizin, yöresinde yardıma muhtaç olanların tespiti amacıyla girişimde bulunmaktadır.

Cemaat-ı İslamiye İdaresi sadece kendi gelirlerinden fakirlere yardımda bulunmakla kalmayıp başka kurumlarca sağlanan yardımları dağıtmada da

⁶³ VİBMA, Defter No. 162, İhtiyar Meclisi Mukarreratına Mahsus Defter, Karar No: 3525, 24 Nisan 1337, s. 26.

⁶⁴ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 48.

⁶⁵ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 48.

aracılık etmiştir. İstanbul Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin 1923 yılı Ekim ayında Hanya'da bulunan fakir Müslümanlara dağıtmak üzere gönderdiği yaklaşık 90.000 drahmi cemaat idaresi tarafından dağıtılmıştır.⁶⁶

Cemaat İdaresi ihtiyaç sahiplerine bu tür maddî destekler sağlarken, diğer taraftan varlıklı ailelerin yetim kalan çocuklarının korunması ve onlara miras kalan malların sağlıklı bir şekilde idare edilmesiyle de yakından ilgilenmektedir. Osmanlı İmparatorluğu yönetimi döneminde *Eytam Meclisleri* tarafından yürütülen bu görev, bütünüyle cemaat idarelerine aktarılmıştır.⁶⁷ Yasal olarak tayin edilen vasiler cemaat idaresinin denetimindedirler ve Cemaat-ı İslamiye İdaresinin kararıyla yetimlerin malları üzerinde tasarruf hakkını kullanabilmektedirler. Özellikle vasi tayini işlemleri ve yetimlere ailelerinden kalan malların tasarrufu konusunda Cemaat İdaresi oldukça titiz davranmaktadır. Kararlarda ölen kişinin ardından “akraba meclisi” olarak anılan muhtemelen ailenin birinci dereceden yakınlarının yer aldığı bir komisyon oluşturulmaktadır. Söz konusu komisyon, İhtiyar Meclisi'ne vasi olabilecek kişiyi önermekte ve İhtiyar Meclisi aracılığıyla da Cemaat İdaresi resmi vasiyi tayin etmektedir. Vasi tayininden sonra kalan mallar çocukların geçimi için en uygun şekilde değerlendirilmekte ve çocukların maddi olarak bir sorun yaşamamasına dikkat edilmektedir. Kalan malların değerlendirilmesi kimi zaman satış işlemleri sonrasında elde edilen nakdin Girit Bankası'na yatırılması şeklinde olurken kimi zaman da elde edilen para farklı bir iş koluna yatırılarak çocukların uzun

⁶⁶ *VİBMA*. Defter No: 642, Hanya Cemaat-ı İslamiye İdaresi Karar Defteri, Karar No: 478, 18. Şubat 1923.

⁶⁷ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 48.

vadede geçimi sağlanmaya çalışılmıştır.⁶⁸ Çocuklar yirmi bir yaşına girdiklerinde mallarını idare etme yetkisine sahip olmakta ve hukuki olarak vasinin yetkisi sona ermektedir.⁶⁹

Son derece ilginç bir biçimde, Cemaat-ı İslamiye İdareleri, Müslüman cemaatin sağlık sorunları ile de yakından ilgilenmektedirler. Hastalık nedeniyle gözleri kör olan bir Müslüman'ın ameliyat masrafı, romatizma hastalığından şikâyetçi olan bir diğerrinin kaplıca tedavisi masrafı, şeker hastalığı nedeniyle hiçbir işte çalışamayan bir Müslüman'ın ise ailesinin geçim masrafı gibi giderlerin Cemaat-ı İslamiye İdaresi bütçesinden karşılandığına ilişkin belgelere rastlanmıştır.⁷⁰ 1918 yılında Kandiye'de salgın hastalığa yakalanan amelelerin ailelerine yardım yapılmasına karar verilmiş ve amelelerin birçoğunun ölmesi üzerine ailelerine toplam 1000 drahmi yardım yapılmıştır.⁷¹

Bu yardımlar dışında çok büyük ihtimalle güvenlik kaygısı taşıyan kırsal alanlardaki Müslümanların şehir merkezlerine göç etmelerinden sonra kent merkezindeki yaşamlarını sürdürebilmeleri için idare, muhacirlerle ilgileniyor ve çoğunlukla maddi durumları kötü olan göçmenlerin cenaze masraflarını da üstleniyordu.⁷²

⁶⁸ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2958, 11 Mart 1335, s.s. 24–25; Aynı defter, Karar No: 2961, 11 Mart 1335, s.s. 25–26. Kararlar içinde örnekleri çoğaltmak mümkündür.

⁶⁹ Yirmi bir yaşın bu anlamda oldukça geç bir yaş olmasına rağmen genel olarak kayıtlarda yirmi bir yaşına giren gençlerin mallarını idare yetkisine sahip olduklarına ilişkin birçok örnek sıralamak mümkündür. VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3058-3064-3067-3071, s.s. 64-71.

⁷⁰ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 49.

⁷¹ VİBMA, Defter No. 166, Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Sarfiyat No: 19, 31 Kanun-u Evvel 1918, s. 41.

⁷² VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2159, 13 Kanun-u Evvel 1922, s. 828.

Anadolu'daki Türk- Yunan savaşı yıllarına denk gelen 1920'li yıllara ait kararlarda Anadolu'dan Girit'e esir olarak gelen ya da kaçan askerlere yardım edildiğine rastlanmaktadır. Askeri hastanede ölen Sivas Vilayeti'ne bağlı Mustafa adlı esirin cenaze işlemlerinin masrafı Cemaat İdaresi tarafından karşılanmıştır.⁷³ Aynı şekilde Osmanlı esirlerinden Antalya'nın Ovacık Köyü'nden olan esir askerin cenaze masrafları da Cemaat İdaresi tarafından karşılanmıştır.⁷⁴ Kayıtlarda rastlanan bir başka ilginç örnek de Edirne'nin Yunanistan tarafından işgal edilmesi sırasında Girit'e kaçan bir çocuk için bazı kıyafetler alınması ve Edirne'ye geri yollanmasıdır.⁷⁵

II.3.3. Cemaat-ı İslamiye İdareleri'nin Eğitim- Öğretime Yönelik İşlevleri

Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin en yoğun olarak ilgilendikleri konulardan biri de Müslüman cemaatin eğitim faaliyetleridir. Cemaat idaresinin alt komisyonlarından biri de maarif komisyonudur.⁷⁶ Maarif komisyonu, eğitimle ilgili vakıfların gelirlerini toplamak, cemaatin okullarının her türlü maddî ihtiyaçlarını karşılamak, öğretmenlerin maaşlarını ödemek ve öğrencilerin eğitiminin devamı adına her türlü soruna çözüm getirmekle yükümlüdür.

Cemaat idaresi, eğitime ilişkin konularda doğrudan merkez heyetinde kararlar alabildiği gibi, bu konularda maarif komisyonunu da yetkili

⁷³ Aynı defter, Karar No: 2151, 3 Teşrin-i Sani 1922, s. 828.

⁷⁴ Aynı defter, Karar No: 2144, 3 Eylül 1922, s. 822.

⁷⁵ Aynı defter, Karar No: 2110, 5 Eylül 1923, s. 852.

⁷⁶ Adıyeye, *a.g.e.*, s. 51.

kılabilmektedir. Selanik, gayri resmi anlamda cemaat idaresinin en üst kurumu olduğundan burada çok daha yaygın bir alana hitap eden ve daha fonksiyonel bir maarif komisyonunun varlığı tespit edilmektedir.⁷⁷

Eğitimin devamlılığı ve okulların her türlü ihtiyaçlarının karşılanması için en önemli kaynakların başında Cemaat İdaresi'ne bağlı ya da maarife tahsis edilen vakıfların gelirleri yer almaktadır. Ancak, Cemaat İdaresi maddî durumu elverdiği ölçüde velilerden de bir miktar eğitim ücreti toplamaktadır.

Öğrencilerin ve öğretmenlerin okullara devamını izleme ve bu yolla Müslüman cemaatin eğitiminde süreklilik sağlama çabası da cemaat idarelerinin dikkate değer girişimlerindedir. Kandiye Cemaat İdaresi her eğitim-öğretim yılı başlamadan önce özellikle kırsal alana okul görevlilerini yollayarak okula gelecek öğrencilerin listesini çıkarmaktadır. Eğitim dönemi başladığında okula gelmeyen çocukların ailelerine haber yollayarak öğrencilerin okula devam etmelerini sağlamaya çalışmaktadır.⁷⁸ Cemaat idaresi öğrenciler kadar öğretmenlerle de özel olarak ilgilenmektedir. Öğretmenler belirli dönemler için atanmaktadırlar. Genelde üç yıllık bir süre için atanan öğretmenlerin görev süreleri bittiğinde yerlerine yeni öğretmenler atanmaktadır. Ayrıca öğretmenlerin yeterli düzeyde Türkçe ve din bilgisine sahip olmalarına özen gösterilmektedir.⁷⁹ Öğretmenlerin görevlerini yerine getirmelerinin takibi ve devamsızlıklarının cezalandırılması da cemaat idarelerinin bir başka çabası olarak karşımıza

⁷⁷ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 52.

⁷⁸ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2910, 25 Kanun-u Evvel 1918, s. 4.

⁷⁹ VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2217, 21 Nisan 1922, s. 853

çıkmaktadır. Herhangi bir geçerli mazereti olmaksızın derslerini aksatan öğretmenler önce uyarılmakta, ardından maaş kesimi cezası uygulanmakta, bu iş alışkanlık haline geldiğinde ise görevlerinden uzaklaştırabilmektedirler.⁸⁰ Öğretmenler doğrudan cemaat idarelerince görevlendirildiği ve maaşları bu kurumlarca ödendiği için bu uygulama da cemaat idarelerince gerçekleştirilmektedir. Müslüman okullarında öğretmen görevlendirilmesine ilişkin birçok örnek, karar defterleri içinde mevcut olmasına karşın atanan öğretmenlere ilişkin Yunanistan Maarif ve Mezahip bakanlıklarına da bilgi verildiği de kararlardan çıkan bir başka sonuçtur.⁸¹

Maarif gelirlerinin önemli bir kısmı öğretmen maaşlarına harcandığı gibi bir kısmı da okullarda sağlıklı bir eğitim öğretim yürütmesi amacıyla ihtiyaçların karşılanmasına sarf edilmektedir. Cemaat idaresi, okulların tatil edildiği dönemlerde eksik malzemelerin satın alınması, kırık eşyanın tamiri ve yazı tahtalarının boyanması için gerekli masrafları da karşılayarak okulları yeni eğitim öğretim yılına hazırlamaya çabalamaktadır. Okulların fiziki durumunun sağlık açısından uygun olmasına dikkat eden idare, en uygun fiyata en iyi malzemeyi almak için uğraşmaktadır.⁸²

İncelenen kayıtlardan Cemaat-ı İslamiye İdareleri'nin Müslüman çocukların eğitimleri konusunda tüm olanaklarını seferber ettiği anlaşılmaktadır. Kandiye Cemaat İdaresi özellikle 1919 yılından itibaren yaşamaya başladığı maddi zorluklara rağmen her seviyede eğitimin aksamaması için elinden geleni yapmaya

⁸⁰ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 52.

⁸¹ VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2137, 6 Ağustos 1922, s. 820

⁸² VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3167, 25 Kanun-u Evvel 1919, s.s. 103-104.

çalışmıştır. Cemaatin gider kalemleri içinde eğitim masrafları ciddi bir paya sahiptir. Özellikle okul tamiratları, öğrencilere kayıt parası ve kırtasiye masrafları için yapılan yardımlar, eğitim masrafları içinde önemli kalemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yaşadığı yörede eğitimini tamamlama fırsatı bulamayan gençlerin başka yörelere eğitim amacıyla gönderilmesinin de cemaat idarelerince sağlandığına dair kayıtlarda örneklere rastlamak mümkündür. Rum İnas okulunu bitirmiş olan “Saadet Musazapola” isimli genç kız oldukça başarılı bir öğrencidir ve eğitimine devam etmek istemektedir. Ancak genç kızın maddi durumu iyi olmadığından Darül-Muallimata kaydı için gerekli olan 50 drahminin Cemaat İdaresi tarafından karşılanmasına karar verilmiştir.⁸³ Yine bir başka örnekte İstanbul Sanayi Mektebi öğrencisi olan İbrahim’in yetim kalması üzerine okul masraflarının Cemaat-ı İslamiye İdaresi tarafından karşılanmasına karar verilmiştir.⁸⁴

İncelenen kayıtlarda Müslüman öğrencilerin sorunlarını cemaat yönetimine karşı çok rahat bir şekilde dile getirebildikleri görülmektedir. Özellikle Rum İdadisine devam eden öğrenciler okullarında yaşadıkları aksaklıkları ya da eksik olduklarını düşündükleri alanları sık sık Cemaat idaresi’ne verdikleri dilekçeler ile dile getirmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Kandiye’de “idadi” seviyesinde Müslüman okulu bulunmamaktadır. Çünkü idadiye devam eden öğrencilerin tamamı Rum okullarında öğrenim görmektedirler. Bu durum öğrenciler için özellikle Türkçe ve din bilgisi anlamında sorun oluşturmaktadır. Öğrenciler bu alanlarda eksik kaldıklarını

⁸³ Aynı defter, Karar No: 3088, 2 Eylül 1919, s.s. 74-77.

⁸⁴ VİBMA, Defter No. 1854, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 1570, 30 Nisan 1913, s. 168.

belirterek Cemaat İdaresinden ayrı bir öğretmen talep etmektedirler. Cemaat İdaresi de bu talebi yerinde bularak okul dışındaki zamanlarda Türkçe ve din dersleri vermek üzere öğretmenler görevlendirmektedir.⁸⁵

Savaş yıllarında Müslüman maarifine de yoğun bir baskı uygulandığı kararlardan anlaşılmaktadır. Özellikle okulların askeri birliklerce işgal edilmesi ciddi sıkıntı yaratmıştır. Kandiye merkezindeki “Mekteb-i Kebirin ve İslam Zukûr Mektebi'nin” 1919 yılında askeri birlikler tarafından kullanılması okullarda eğitim öğretimi aksattığı gibi binalar da bu süreçte ciddi hasar görmüştür. Kararlarda askerlerin binaları çok kötü kullanmalarından yakınılmakta ve okul müdürleri Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne dilekçeler yollayarak mevcut durumun düzeltilmesini talep etmektedirler.⁸⁶

Cemaat-ı İslamiye İdareleri her ne kadar yeni okullar açmaya özen gösterse de Kandiye özeline inildiğinde bazı okulların öğrenci sayılarındaki azalmalardan ya da masraflarının karşılanamamasından dolayı özellikle 1919 yılından sonra kapatıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca her okulda bulunması gereken hademe gibi görevlilerin maaşlarının çok fazla külfetli olacağından bu görevlilerinin seyyar olması kararı alınmıştır. Söz konusu dönemde cemaat idaresi her anlamda bir küçülme içine girmiştir. Bu durumun elbette eğitim alanına da yansımaları olmuştur.

⁸⁵ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3157, 2 Kanun-u Evvel 1919, s.s. 100-103.

⁸⁶ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3094, 8 Eylül 1919, s.s. 76-79; Aynı defter, Karar No: 3094, 8 Eylül 1919, s.s. 76-79.

II.3.4. Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin Ekonomik İşlevleri

Cemaat-ı İslamiye örgütleri idari açıdan bağımsız oldukları gibi ekonomik açıdan da bağımsız kuruluşlardı. Bu kurumların herhangi bir dış denetimi söz konusu değildi. Kurumun denetimi yine kurumca sağlanıyordu.⁸⁷ Cemaat idareleri azınlığın faaliyetlerini sürdürebilmek için bir ekonomik gücünü arttırmanın yollarını da aramıştır. Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi genel olarak birbirine denk gelir ve giderlere sahiptir. Kurumun her türlü gelir ve giderinin kontrol edildiği ve hesabının tutulduğu bir “sandık” mevcuttur ve cemaat idaresi yönetim kurulu üyelerinden bir kişi de “sandık emini” olarak atanmaktadır. Bu sandık emini, cemaat idaresinin her yıl gelir ve giderlerinin belirtildiği bütçesini hazırlamakla görevlidir.⁸⁸

Cemaat İdarelerinin aldığı önemli ekonomik kararlardan biri de yetimlerin mal varlıklarının yönetilmesi ve satılmasına ilişkindir. Yukarıda da değinildiği gibi Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi karar defterlerinde bu konuya ilişkin birçok örneği bulmak mümkündür.

Cemaat idareleri toplanan tüm vakıf gelirlerini ve diğer gelirleri Yunan bankalarına yatırmaktadırlar. Atina Bankası ve Yunan Milli Bankası, cemaat idarelerinin hesaplarının bulunduğu bankalardır.⁸⁹ Girit'te ise Cemaat İdareleri genel olarak Girit Bankası'na paralarını yatırmakta ve mali işlerini genel olarak bu banka aracılığıyla yürütmektedir. Kandiye Cemaat İdaresi aylık ve yıllık gelirlerini

⁸⁷ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 59.

⁸⁸ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 59.

⁸⁹ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 59.

dönem dönem bankaya yatırmakta ihtiyaç olduğunda bankadaki parasını kullanmaktadır. Ayrıca yetimlere ait mirasları da vasiler Girit Bankası'na faizle yatırmaktadırlar. Ekonomik sıkıntıların yoğun olarak yaşanmaya başladığı dönemlerde ise Cemaat yönetimi kurul kararı ile söz konusu bankalardan faizle borç almıştır. 1920 yılı Haziran ayında Hanya Cemaat-ı İslamiye İdaresi bankadan faizle borç alabilmek için vakıf mülklerinden iki adet dükkânı rehin vermek zorunda kalmıştır.⁹⁰

Cemaat-ı İslamiye İdareleri tüm vakıf ve diğer gelirleri için Yunan Hükümeti'ne gelir vergisi ödemektedirler. Kandiye Cemaat İdaresi Eylül 1918-Mart 1919 dönemini kapsayan yedi aylık süre için 1626 drahmi 50 leptalık gelir vergisi ödemiştir.⁹¹ Cemaat İdaresi ayrıca kendi idaresinde bulunmayan vakıflara ait tekkelerin vergilerini zamanında ödemeleri için çaba harcamaktadırlar.

Sandıkların bütçeleri incelendiği zaman gelirlerinin ve harcama kalemlerinin hemen hemen birbirlerine yakın olduğu görülmektedir.

II.3.4.1. Cemaat İdaresinin Gelirleri

Cemaat-ı İslamiye sandığının gelir bölümünde en büyük paya vakıf mülklerinden sağlanan kira (icar) bedelleri sahiptir. Evkaf mülkleri açık arttırma (müzayede) usulüyle kiralanmakta ve kira bedelleri mülkün cinsine göre aylık ya da

⁹⁰ *VİBMA.*, Defter No: 642, Hanya Cemaat-ı İslamiye İdaresi Karar Hulasaları Defteri, Karar No: 351, 20 Mart 1922.

⁹¹ *VİBMA.*, Defter No. 166, Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Sarfiyat No: 38, 23 Şubat 1335, s. 54.

yıllık olarak alınmaktadır. Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne ait gelir defterlerinde bulunan tahsilât kayıtlarından, bu tür mülklerin cinsleri de tespit edilebilmektedir. Evkafa ait mülklerden evler çoğunlukla kiraya verilmekte ve bu evlerin kira bedeli aylık olarak tahsil edilmektedir. Sandık eminini imzasıyla kayda geçen tahsilâtlarda kiracıların (müstecirlerin) adı ve imzası da yer almaktadır.⁹²

Şehrin çarşısındaki vakıflara ait dükkanlar da Cemaat-ı İslamiye İdaresi tarafından kiralanmakta ve kira bedelleri bu kurumlar tarafından tahsil edilmektedir. Tahsilât genellikle aylık ya da yıllık olarak kiracıdan alınmakta ve kayda geçirilmektedir.⁹³ Ancak, kiracı dükkâna yaptığı tamirat masraflarını da kira bedelinden düşme hakkına sahiptir. Cemaat idaresi kiraya verilen mülkleri Müslüman ya da gayr-ı Müslim ayrımı gözetmeden kiralamaktadır. Kandiye, Cemaat-ı İslamiye İdaresine ait genellikle ticari amaçla kullanılan mülklerden elde edilen paralar, gelir kalemleri arasında önemli paya sahiptir. Bu mülkler arasında fırınhane, kahvehane, otel, gazino, mahzen ve depo gibi binaları sıralamak mümkündür. Kiralama işlemi sırasında kiracı ve bir adet kefilin de bulunması gerekmektedir. Kiracı Müslüman, kefil gayr-ı Müslim olabilirken tam tersi olan kira işlemleri de söz konusudur.⁹⁴ Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin, vakıf mülklerinden elde ettiği gelirler yıllara göre değişiklik gösterse de mülkün konumu sahil ya da kent içinde merkezi bir yerde olup olamaması, ticari amaçlı kullanılıp

---

⁹² Adıyeke, *a.g.e.*, s. 60.

⁹³ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 60.

⁹⁴ VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2159, 1 Eylül 1332- 31 Ağustos 1334, s. 820. Söz konusu kayıtlarda Cemaat-ı İslamiye'ye ait mülkler yaklaşık iki yıllık bir süre için kiracı - kefil isimleri ve kira bedelleri sıralanmıştır. Bu kayıtlarda hem kiracı hem de kefil kısmında birçok Gayrı Müslim ismine rastlamak mümkün olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. EK: II.

kullanılmaması gibi durumlar kira bedellerini farklılaştırabilmektedir. Büyük çaptaki mülkler genellikle yıllık olarak kiralanmaktadır.

Yukarıda bahsedilen kiralama işlemleri dışında özellikle ticari potansiyeli olan ürünlerin yetiştirildiği bahçe ve tarlalar iltizam usulü⁹⁵ ile kiraya verilebilmektedir. İçerisinde zeytin ve meyve ağaçları bulunan tarla ve bahçeler hatta kimi zaman mezarlıklarda yetişen otlar iltizam yöntemiyle bir ya da birkaç yıllığına kiraya verilebilmekte ve söz konusu kiralama işlemlerinden idare önemli gelirler elde etmektedir.⁹⁶ Şaşırtıcı bir şekilde gelir ve giderlere ilişkin kararlardan bambaşka konular hakkında da veriler elde edilebilmektedir. İltizam yöntemiyle yapılan kiralama işlemlerine ait bir kararda her ne olursa olsun Ada'dan ayrılma fikrinin Müslümanlar arasında çok fazla olmadığı anlaşılmaktadır. 1922 yılına ait bir iltizam kararında 300 m².lik bir emlak dört yıllık süreyle iltizama verilmiştir. Söz konusu süre 1926 yılında dolmaktadır.⁹⁷

Cemaat idareleri kimi zaman kira gelirlerinin yeterli olmadığı veya kiralanın mülklerin masrafı kira bedelini aştığında bu mülkleri satışa çıkarma kararı almıştır. Özellikle 1918 yılından sonraki kayıtlar incelendiğinde satış işlemlerinde artış söz konusudur. Cemaat idaresi kimi zaman kendisine ait mülkleri satarken kimi zaman kapatılan bir kurumun eşyalarını, kendisine miras kalan değerli eşyaları ya da mezarlık arsalarını satışa çıkarabilmektedir.

⁹⁵ Kayıtlarda mülklere ilişkin kiralama işlemi “ıcar” olarak adlandırılırken arazi içindeki ürüne yönelik bir veya birkaç yıllık kiralama işlemleri “iltizam” olarak adlandırılmıştır.

⁹⁶ VİBMA, Defter No. 166, Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Varidat No: 37, 7 Şubat 1335, s. 50. Söz konusu kararda Aktaş civarındaki iki Müslüman mezarlığının otları Eylül 1918- Eylül 1919 tarihleri arasında iltizam usulü ile Molla Halil Kabzaki'ye kiralanmış ve 130 drahmi gelir elde edilmiştir.

⁹⁷ VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2136, 4 Ağustos 1922, s. 819. Kararda Derviş Abdullah Paşa'ya ait “İspilara” adlı mahalde bulunan emlakı 1 Eylül 1922- 1 Eylül 1926 tarihleri arasında 42.000 drahmi bedel ile iltizama verilmiştir.

1921 yılına ait bir kayıta tamamı Müslüman olan yedi kişiye mezarlıktan açık arttırma yöntemiyle hisse olarak pay edilen arsalar satılmıştır.⁹⁸ Bir başka kararda mirasçısı olunan merhum Hamza Bey'den kalan "inci" Kuyumcuzade Mithat Efendi'ye satılmış ve 400 drahmi gelir elde edilmiştir.⁹⁹ Mülk satışlarına ilişkin dikkat çeken bir başka nokta da kararlarda satılan mülkün, bulunduğu bölgenin ve çevresindeki yapıların herhangi bir karışıklığı önlemeye yönelik olarak en ince ayrıntısına kadar tarif edilmesidir.

Mülk ve miras kalan malların satışı dışında Cemaat-ı İslamiye İdareleri, depolarında bulunan fazla eşya ve malzemeyi de sandığa gelir sağlamak amacıyla satışa çıkarabilmektedir. Örneğin 1913 yılında Kandiye Karantina hanesine ait on bir parça eşya Valide Cami-i Şerifi Meydanı'nda açık arttırma yöntemiyle satışa çıkarılmış ve 277 Frank gelir elde edilmiştir.¹⁰⁰

II.3.4.2. Cemaat İdaresinin Giderleri

Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin harcamalarının büyük bir kısmını görevlilere yapılan maaş ödemeleri oluşturmaktadır. İdari yapılanma içinde söz ettiğimiz gibi cemaat heyeti üyeleri maaş almaksızın, gönüllü olarak bu görevi yürütmektedirler. Ancak heyet başkanına "*huzur hakkı*" adı altında bir miktar maaş ödenmektedir. 1923 yılında, Selanik (Karaferiye) Cemaat-ı İslamiye İdaresi başkanı olan eski Bursa müftüsü Ömer Fevzi Efendi bu görevi karşılığında cemaat

⁹⁸ VİBMA, Defter No. 162-, Karar No: 3457, 7 Kanun-u Sani 1921, s. 6.

⁹⁹ Aynı defter, Karar No: 3541, 7 Haziran 1921, s. 31.

¹⁰⁰ VİBMA Arşivi, Defter No. 1854, Karar No: 1604, 23 Haziran 1329, s. 180.

sandığından ayda 500 drahmi maaş almaktadır.¹⁰¹ Kandiye Cemaat-ı İslamiye Müdürü olan Mehmet Halaçaki 1919 yılında 510 drahmi maaş almaktadır.¹⁰² Bunun yanı sıra cemaat idareleri imam, müezzin, hatip ve hizmetli gibi dini görevlilere de maaş ödemektedir. Ayrıca maaş ödemelerinin önemli bir kısmı da Müslüman okullarında görev yapan öğretmenlere yapılmaktadır.

Müslüman cemaatin yaşadığı bölgelerde bulunan şer'i mahkeme görevlilerinin maaşları da cemaat idaresince ödenmektedir. 1914 yılında cemaat sandığından mahkeme-yi şer'iyeye tellalı Salih Ağa'ya yıllık 2154 guruş 10 para maaş ödenmiştir. Aynı yıl mahkeme odacısına aylık 80 guruş maaşı Karaferye Cemaat-ı İslamiye sandığından ödenmiştir.¹⁰³

Müslüman cemaatin farklı türde kamu hizmetlerini gören görevliler de maaşlarını cemaat sandığından almaktadır. Karaferye'de, Müslüman okullarına Pınar suyu taşıyan Sami Efendi'nin aylık maaşı 40 kuruştur. Kandiye'de Hacı Peri Çeşmeleri suyollarının bakımını yapan bir görevlinin aylık maaşı ise 85 kuruştur.¹⁰⁴

Zaman zaman yaşanan ekonomik sıkıntı nedeniyle cemaat idareleri bu görevlilerin ve öğretmenlerin maaşlarını ödemekte hayli zorlanmaktadırlar. Böyle durumlarda idare maaşları kimi zaman sonradan birkaç aylık ödeyebilmektedir.

---

¹⁰¹ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 62.

¹⁰² VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3159, 21 Kanun-u Evvel 1335, s.s. 100–103.

¹⁰³ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 62.

¹⁰⁴ Adıyeke, *a.g.e.*, s. 62.

İdari görevlilere ödenen maaşlar dışında tercüme ve dava masrafları giderleri de bütçe için önemli gider kalemleri arasında yer almaktadır.

Gider kalemleri içinde Cemaat-ı İslamiye İdareleri'nin fakir ailelere yaptığı yardımlar ve cenaze işlemleri de ayrı bir yer tutmaktadır. Kandiye Cemaat idaresine ait kayıtlarda bu konular yönelik bol miktarda karar örneği olduğundan yukarıda bahsedilmiştir. Bunun yanı sıra ramazanlarda, bayramlarda yapılan düzenli olmayan yardımlar ve bu dönemlere ilişkin harcamalar da bir başka gider kalemidir. Cemaatin sağlık sorunlarıyla ilgili gereken harcamaların yapılması, maddi durumu zor olan öğrencilerin eğitim giderlerinin karşılanması gibi yardımlardan da “sosyal işlevler” kısmında ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir. Bir başka masraf ise vakıf mallarının bakım ve tamir harcamalarıdır. Su yollarının onarımından camilerin kapılarının tamirine kadar söz konusu tüm malların bakım ve onarımından sorumlu olan idarenin bütçesinin önemli bir kısmı da bu gider kalemlerine ayrılmıştır.

Tüm bu harcamalar dışında Cemaat idaresinin yazışma ve kırtasiye gibi masrafların yanı sıra su ve aydınlatma paralarını da ödediği kararlardan anlaşılmaktadır.¹⁰⁵

Yukarıda da bahsedildiği gibi Kandiye Cemaat-ı İslamiyesi'nin incelenen dönem içerisinde gelir ve giderleri yaklaşık olarak birbirlerine denktir. Ancak 1918–1919 yıllarından sonra özellikle kira gelirlerinde azalma başlamış ve satış işlemleri çoğalmıştır. Gelir dengesini daha çok satış işlemleriyle sağlamaya

---

¹⁰⁵ Söz konusu ödemeler Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne ait vakıf mülkleri için yapılmaktadır.

alışan idarenin gider kalemleri arasında yer alan yardımlar aynı yıllarda artmaya başlamıştır.

Cemaat İdaresi'nin genel olarak gelir ve gider kayıtlarında oldukça titiz davrandığı anlaşılmaktadır. İdare, tüm gelir ve giderleri en ince ayrıntısına kadar kayıtlara geçirmiş ve bu konuya yönelik herhangi bir sorun yaşanmaması için azami zen göstermiştir. Alınan en küçük bir dosyanın parası bile kayda geçirilirken her türlü gelirin de ayrıntısı yine kayıtlarda verilmiştir.

III. BÖLÜM KANDİYE MÜSLÜMAN CEMAATI

III.1. Kandiye Müslüman Cemaatinin 1913–1923 Yılları Arasındaki

Genel Görünümü

Kandiye Müslüman Cemaati 1913–1923 yılları arasındaki dönemde hem dinsel hem etnik açıdan azınlık grubu olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Cemaat olarak en önemli belirleyicilikleri dindir. Yüzyıllardır Osmanlı Devleti egemenliğinde Ada'da asli unsur olan Müslümanlar, Ada'nın resmen Yunanistan'a bağlanmasından sonra hukuki olarak da azınlık statüsüne gerilemişlerdir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra gerek büyük devletlerin “Doğu Sorunu” temelinde bölgedeki çıkar mücadeleleri gerekse yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bağımsız olan Yunanistan'ın Ada Rumları ile her konuda yürüttüğü işbirliğinin sonucu olarak, Ada halkları sürekli olacak bir çatışma ortamı içine girmişlerdir. Çatışma ortamı her iki topluluk arasında ki farklılıkları daha belirgin hale getirmiştir. Büyük devletlerin ve Yunanistan'ın bu farklılar üzerinden yürüttükleri temel politikalar ve hedefleri, Girit'te Müslüman ve Rum cemaatlerinin çok sayıda kayıp vermesiyle sonuçlanmıştır. Böyle bir ortam içinde sayıları her geçen gün azalan Müslüman topluluk güvenlik kaygıları nedeniyle kırsal alanlardan büyük kentlere göç etmeye başlamışlardır. Aynı zamanda 1897 yılında Ada'da Muhtariyetin ilan edilmesinden sonra Kandiye'de yaşanan çatışmalar ve Osmanlı askerlerinin Ada'dan çekilmesi sonucunda birçok Müslüman Anadolu'ya göç etmiştir.¹ Bir arada olma duygusu, demografik olarak Rumlardan sayıca az olmaları,

¹A. Nühket Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2000, s. 208.

dinsel kimliklerini daha da ön plana çıkarmalarına neden olmuştur. 1913 yılından itibaren hukuki olarak da azınlık olmalarıyla birlikte Yunan uyuşuna geçen Müslümanlar kendilerini din temelinde yani “İslam” kimliğiyle ifade etme yolunu seçmişlerdir. Söz konusu cemaatin ya da cemaatlerin etnik bir çatıdan çok dini çatı altında birleşmeleri bilinçli bir tercih olmanın ötesinde henüz “Osmanlılık” kimliğinden sıyrılamamaları ile daha çok ilgilidir. Olayın bir başka boyutu da Kemal Karpat’ın belirttiği gibi “Türk olma unsurunun Müslüman olmayla eş anlam taşıması”² olgusunun Yunan uyuşunu alan Müslümanların kimliğini tanımlamada açıklayıcı olmasıdır.

Ada’da özellikle XIX. yüzyılın sonlarından itibaren gerek Müslümanlar gerek Rumlar tarafından yoğun olarak basın faaliyeti yürütüldüğü bilinmektedir. Belki de dinsel kimlik dışında Osmanlılık kimliğinin ön plana çıkarılmasında en büyük pay söz konusu basın faaliyetlerine aittir. Ada Müslümanlarının birçoğunun Türkçe bilmemesine rağmen ısrarla Türkçe gazete çıkarması ve basımın devamlılığını sağlamada büyük özveride bulunması, “Osmanlılık mücadelesinin önemli bir yönünü açığa çıkarmaktadır.”³ İncelenen dönem içinde Kandiye’de Müslümanların çıkardığı herhangi bir gazeteye rastlamak mümkün olmamıştır. Ancak, Hanya’da haftalık olarak yayınlanan ve 1924 yılına kadar yayımlandığı bilinen⁴ İstikbal Gazetesi’nin 1910 tarihli nüshalarında Kandiye’de Müslümanların

² Karpat’a göre, Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan etnik ve dinsel topluluklar içinde yalnızca Yunanlılar ve Türkler dinle, kendi etnik ve ulusal kimlikleri aleyhine olacak kadar özdeşleşmişlerdi. Bu uluslar tarihsel koşulların zorlamasıyla iki önemli dinin yani Hıristiyanlık ve Müslümanlığın savunucuları haline gelmişlerdir. Kemal Karpat, “1683’ten Sonra Osmanlıların Balkan Uluslarıyla İlişkileri”, *Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, İmge Yayınevi, Ankara, 2004.

³ Nükhet Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı*, T.T.K. Yayınları, Ankara, 2000, s.96.

⁴ Orhan Koloğlu, “Girit’te Türkçe Basın”, *Tarih ve Toplum*, Aralık 1987, s.332.

maruz kaldığı saldırılardan bahsedilmekte ve Ada Müslümanlarını artacağı şeklinde haber alınan bu saldırılara karşı uyanık olmaya ve birleşmeye çağırılmaktadır.⁵

İslam dininin tutkal görevi gördüğü Müslüman Cemaat için bir başka birleştirici unsur da “Cemaat-ı İslamiye” kurumlarıdır. Yunanistan Devleti ile her türlü resmi işlerini bu kurumlar aracılığıyla yürüten Müslümanların kendi cemaatleri içinde ve günlük yaşamlarına ait her detayda Cemaat-ı İslamiye İdareleri’nin izlerini görmek mümkündür.

Cemaat idaresinin yetki sınırları Kandiye kent merkezini, çevre kazaları ve köylerini kapsamaktadır. İdare yetki alanları arasına giren kaza sayıları, Osmanlı Devleti’nin Ada’daki egemenliğinin son dönemlerindeki idari bölünme sonucunda ortaya çıkan sayılarla örtüşmektedir.⁶ Kayıtlardan görüldüğü kadarıyla Müslüman Cemaatin kentin tüm kazalarında üyeleri bulunmaktadır. Büyük ölçüde kent merkezine kayan Müslüman nüfus az da olsa kırsal alanlarda da varlık göstermektedir.

---

⁵ *İstikbal*, 4 Mayıs 1326.

⁶ 1892 (1310) yılına ait Girit Vilayet Salnamesi’nde adı geçen kaza isimleri, Kandiye Merkez, Kandiye Kazası, Rizo ve Menufaç, Temnos, Peziye (Pedy), Kenuryo ve Piryotiçe, Maloviz’dir. *Salname-yi Vilayat-ı Girid*, H.1310 (1892). Kandiye Kazalarına ait 1288 numaralı defterde de yukarıda adı geçen kazalara ilişkin kararlara rastlamak mümkündür. VİBMA, Defter No. 1288, Kandiye Kazalar Karar Hülasaları ve Fihristli Defteri, 1316-1340.

Harita I: Kandiye ve Kazaları

Kaynak: A. Nühket Adıyke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2000, Ek: 2.

Kent genelinde Müslüman nüfusun sayısına bakıldığında daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi yaklaşık olarak 12.000 kişiden bahsedilebilir. Ancak bu nüfusun kent ve kaza dağılımını yapmak kaynaklarımızda yeterli veri olmadığından mümkün olmamıştır.

Kandiye Cemaat- ı İslamiye İdaresi 1913–1923 yılları arasında yaklaşık 12.000 Müslüman'ın temsilcisi ve koruyucusu konumundadır. Cemaat İdaresi hukuki ve sosyal koruyucu şemsiyesi altında Müslümanların Ada'da ki son dönemlerinde yaşamlarını olabildiğince rahat geçirmelerini sağlamıştır.

Kandiye özelinde Cemaat-ı İslamiye İdareleri'ne ait karar örneklerinden çıkan sonuç, Müslüman topluluğun yaşadıkları tüm olumsuzluklara rağmen genel olarak çok kapalı bir topluluk olmadığıdır. Rum Cemaatle ticari ilişkiler, komşuluk ilişkileri gibi sosyal yaşamın en önemli iletişim kanalları hep açık olmuştur.

Kent merkezinde yaşayan Müslümanlar, daha çok ticaretle uğraşırken kırsal alanlarda daha çok tarımla uğraşmaktadır. Kaynaklarımızda veri eksikliği açısından karşılaştığımız bir başka sorun da Müslüman cemaate ilişkin mesleki bilgilerin çok fazla yer almamasıdır.

Müslümanların aile yapılarına ilişkin detaylar ise kent merkezi ya da kırsal alan fark etmeden ilginç bir tablo çizmektedir. İncelenen kayıtların neredeyse tamamında tek eşlilik görünürken çocuk sayıları da oldukça azdır.⁷ Müslüman topluluğa ilişkin bir başka özellik de çocuk ve gençlerin eğitime büyük önem verilmesidir. Eğitim kurumlarına devam eden öğrenciler incelendiğinde kız ya da erkek ayrımı gözetilmediği ortaya çıkmaktadır.

Cemaat-ı İslamiye'ye ait karar defterlerinden, genel olarak birbirlerine bağlı ayrıca Rumlarla ya da kentteki farklı unsurlarla olabildiğince olumlu ilişkiler içinde olan bir cemaat tablosu çıkmaktadır.

---

⁷ Kararlarda genelde tek ya da iki çocuk görünürken dört ya da üstü çocuk sayısı daha azdır. VİBMA, Defter No. 1288, Kandiye Kazalar Karar Hülasaları ve Fihristli Defteri, s. 114 ve devam eden sayfalar. 1316–1340. Karar defterleri kadar Kandiye'li I. ve II. kuşak mübadillerle yapılan sözlü tarih görüşmelerinin tamamında da aynı veriler desteklenmiştir. Mehmet Arseven ile yapılan görüşme, 25.04.2007, Kösem Hazar, Nimet Ardiç ile yapılan görüşmeler 18.04.2007.

III.2. Müslüman Cemaatin Ekonomik Durumu

Kandiye Cemaat-ı İslamiye karar defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla çok varlıklı üyelerinin oluşturduğu bir cemaat söz konusu değildir. Genel olarak kent merkezinde yaşayan Müslümanların ekonomik durumu kırsal kesimdeki Müslümanlara göre daha iyidir.

İncelenen karar örneklerinde, maddi olanakları yetersiz olduğu için cenaze masraflarını karşılamayacak durumda olan birçok aile olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 1922 yılına ait bir kararda “Ankebut Ahmet Paşa Mahallesinde ölen kura muhacirlerinden, Lifortini Karyesi’nden göç etmiş olan Timur Malkoki’nin techiz ve tekfini için 50 drahmi sarf edilmiştir”.⁸ 1920 yılına ait bir başka kararda, Sarraf Mehmed Paşa Mahallesi’nde vefat eden çizmeci Arab Ali, eşinin cenaze masraflarını karşılamayacak durumda olduğundan Müessesat-ı Diniye Sandığından söz konusu masrafların karşılanmasını talep etmiştir. Cemaat-ı İslamiye İdaresi, talebi değerlendirerek cenaze işlemleri için gereken masrafları üstlenmiştir.⁹ Karar örneğinden anlaşılacağı üzere cenaze işlemlerinin idare tarafından karşılanmasında vefat eden kişinin ailesinin, yakınlarının, komşularının vb. kişilerin talepleri söz konusudur. Talepler dışında, Cemaat-ı İslamiye İdaresi içinde idari görevi olan Müslümanların da maddi durumlarının yetersiz olması durumunda cenaze masrafları karşılanmaktadır. 1919 yılına ait bir kararda, “Kandiye Müessesat-ı Diniye İdaresi Sandık Emini Hüsnü Efendi’nin efkâr-ı fukaradan olması hem de hizmeti hasebiyle

⁸ VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2159, 13 Kanun-u Evvel 1338, s.828.

⁹ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3174, 2 Kanun-u Sani 1336, s.105-108.

tehziz ve tekfin işlerinin yapılması”¹⁰ şeklinde karar çıkmıştır. Cenaze masraflarının maddi yetersizlikler halkın kendisi tarafından karşılanmamasına ilişkin çok sayıda örnek verilebilmesi Müslüman Cemaatin ekonomik durumuyla ilgili genel anlamda ipuçları vermektedir.

Kentlerde daha çok ticaret, kırsal alanlarda ise daha çok tarımla geçimlerini sağlayan Müslümanların özellikle Rum saldırıları sonucunda mevcut mallarını bile koruyamadıkları, tarımsal alanlarını işleyemedikleri bu nedenle 1920'lere gelindiğinde mülklerini satmak zorunda kaldıkları birçok romanda yer alan ortak temalardan biridir.¹¹ Özellikle saldırılar nedeniyle kent merkezine göç eden Müslümanlar, geride bıraktıkları evleri tarlalarını ya yok pahasına satmışlar ya da satışı gerçekleştirilmeden köylerinden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Kent merkezlerinde yaşayanlar ise kimi zaman dükkânlarına gidemezken kimi zaman da kent çevresinde bulunan bahçelerine gitmekte zorlanmışlardır. Bu süreçte Müslümanlar nakit sıkıntısı çekmeye başladıklarından sahip oldukları mal varlıklarını satma yoluna gitmişlerdir. Tahmiscizade Mehmed Macit'in anılarında da aynı duruma ilişkin örneklere ulaşmak mümkündür. Tahmiscizade'ye göre “Mübadelenin gerçekleştirildiği tarihten üç yıl öncesi (1921) Müslümanlar şehir dışına çıkamaz olmuşlar, ellerinde bulunan tüm parayı harcamak mallarını satmak zorunda kalmışlardır. Mübadele günlerine gelindiğinde pek çoğu oldukça fakirdir.”¹²

I. ve II. kuşak Kandiye mübadillerinden edinilen bilgiler de bu verileri

¹⁰ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2996, 11 Nisan 1335, s.38-39.

¹¹ Ertuğrul Erol Ergir, *Giritli Mustafa*, TÜKELMAT A.Ş., İzmir, 2000; Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları Girit'ten Sonra Ayvalık*, Belge Yayınları, İstanbul, 1997.

¹² Tahmiscizade Mehmed Macid, *Girit Hatıraları*, Yay. Hazırlayan İsmet Miroğlu- İlhan Şahin, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1977, s. 47.

desteklemektedir. Birçok Müslüman'ın 1920'li yıllarına geldiğinde mal varlıkları ciddi şekilde azalmıştır.¹³

Satış işlemleri cemaat üyeleri arasında yaygın bir hale geldiği gibi Cemaat İdaresi'nin de 1918'den sonra gelir-gider dengesini sağlamak amacıyla önceki yıllara oranla satış işlemlerine daha fazla başvurduğu görülmektedir. İncelenen karar örneklerinde 1918 yılından önceki yıllara ait neredeyse tüm kararlarda gelir kalemleri içinde kira gelirleri en önemli yeri tutmaktadır. 1918 yılından sonraki kararlara bakıldığında önceki yıllarda hiç görülmediği kadar satış işlemlerine rastlanmaktadır. 1918 yılına ait karar örneğinde, Serturna Mahallesi'nde bulunan Dizdar Hüseyin Ağa vakfına ait bir hane ve bir müstemilat 1111 drahmiye satılmıştır.¹⁴ Aynı yıla ait bir başka kararda, Areste Mahallesi'nde bulunan bir hane ve müstemilatı Penayoti Peratikaki'ye satılarak 12.102 drahmi gelir elde edilmiştir.¹⁵ Az da olsa satılan bazı malları Müslümanların aldığı da görülmüştür. 1921 yılına ait bir kararda Müessesat-ı Diniye İdaresi'ne ait olan mezarlık arsalarından yedi hisse tamamı Müslüman olan yedi kişiye satılmıştır.¹⁶

Kararlardan nadir de olsa Müslümanlar arasında çok varlıklı kişilerin olduğuna ilişkin örneklere de rastlamak mümkündür. 1919 yılından önce vefat etmiş olan "Hamza Bey" oldukça varlıklıdır. Kararlardan anlaşıldığı kadarıyla Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi Hamza Bey'in varisleri arasındadır. Ancak bu varislik

¹³ Mehmet Arseven ile yapılan görüşme, 25.04.2007; Kösem Hazar, Zeynep Çokuslu, ile yapılan görüşmeler 18.04.2007.

¹⁴ VİBMA, Defter No. 166, Girit Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Varidat No: 75, 27 Teşrin-i Evvel 1334.

¹⁵ VİBMA, Defter No. 166, Girit Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Varidat No: 66, 27 Teşrin-i Evvel 1334, s. 27.

¹⁶ VİBMA, Defter No. 162, İhtiyar Meclisi Mukarreratına Mahsus Defter, Karar No: 3457, 7 Kanun-u Sani 1337, s. 6.

işlemlerinin hukuki detaylarına ilişkin herhangi bir veriye ulaşmak mümkün olmamıştır Hamza Bey'den miras kalan birçok emlak olduğu gibi mücevherler de bulunmaktadır.¹⁷ 1918–1919 yıllarına ait birçok kararda Hamza Bey'in mal varlığına ilişkin satış işlemlerine bol miktarda örnek göstermek mümkündür. Örneğin 1919 yılına ait bir kararda, Yerapetre'de bulunan Hamza Bey'e ait toplam yirmi yedi hisse olan emlak ve akaratın yedi hissesi Şeyh Ezrai tarikatına on dört hissesi Müessesat-ı Diniye İdaresi'ne aittir. Söz konusu emlak Kandiye'de yayınlanan Efimerisi Gazetesinde verilen ilanla satışa çıkarılmıştır.¹⁸ 1918 yılına ait bir başka kararda Soydan Çarşısı'nda bulunan Hamza Bey'e ait dükkânın kira bedeli olan 290 drahmi idare tarafından tahsil edilmiştir.¹⁹ Söz konusu miras içinde yer alan mal varlıklarının satış ya da kira işlemleri sonucunda elde edilen gelirler ekonomik açıdan idare için destekleyici olmuştur.

Düzenli maaş alan Cemaat-ı İslamiye görevlilerinin de durumlarının çok iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Kararlarda hayat pahalılığı ve zamlar nedeniyle çok rahat geçinemediklerine ilişkin bol miktarda örnek göstermek mümkündür. 1919 yılında Kandiye merkezinde bulunan memurlar idareye bir dilekçe ile başvurarak “günden güne yükselen fiyatlar nedeniyle şaşkın ve perişan olduklarını ailelerine bakamayacak duruma geldiklerini” belirtmişlerdir. İdare bu talebi dikkate alarak zam yapmayı uygun bulmuştur.²⁰ 1919 yılına ait bir başka benzer kararda da “yirmi otuz kişi kadar” olan dini işlerle ilgili memurlar idareye toplu olarak verdikleri bir dilekçe

¹⁷ VİBMA, Defter No. 162, İhtiyar Meclisi Mukarreratına Mahsus Defter, Karar No: 3541, 7 Haziran 1337, s. 31.

¹⁸ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3110, 10 Teşrin-i Evvel 1335, s.s. 82-85.

¹⁹ VİBMA, Defter No. 166, Girit Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Varidat No: 73, 24 Teşrin-i Evvel 1334, s. 27.

²⁰ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2940, 11 Şubat 1335, s. 18.

ile hükümet tarafından diğer memurlara yapılan zamları örnek göstererek zam talep etmişlerdir. Ancak idare, gelirlerinde herhangi bir artış olmaması nedeniyle yeterli miktarda zam yapamamış sadece 20'şer drahmilik bir artışı sağlayabilmiştir.²¹

III.2.1 Müslümanların Görev Aldıkları İşkolları

Müslümanların mesleki bilgilerine ilişkin yukarıda da bahsedildiği gibi çok detaylı veriler bulunmamakla birlikte kent merkezinde yaşayan ya da idari görevlere sahip Müslümanlarla ilgili verilere ulaşmak mümkün olmuştur.

1919 yılına ait kararlardan anlaşıldığı kadarıyla Müessesesat-ı Diniye Müdürü Mehmet Emin Halaçaki, kâtip Aşçaki Hakkı Efendi, sandık emini ve tahsildar Raci Hasanzade Kazım Efendi, eytam nezareti kâtibi Meradaki Vefik Efendi, meclis kâtibi Odapaşaki Sıtkı efendi, bina emini Nuraki Mehmet Efendi'nin isimleri geçmektedir.²² Müdür Mehmet Halaçaki'nin ismi 1921 yılına ait kayıtlarda da aynı görevle geçmektedir.²³ 1920 yılının hemen başında Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi'nin idari görevlilerine ilişkin maaş dağılımı aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir.

²¹ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3176, 2 Kanun-u Sani 1335, s.s. 106-109.

²² VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3159, 21 Kanun-u Evvel 1335, s.s. 100-103.

²³ VİBMA, Defter No. 162, İhtiyar Meclisi Mukarreratına Mahsus Defter, Karar No: 3458, 21 Kanun-u Sani 1337, s. 12.

Tablo I: Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi İdari Görevlilerinin 1919 yılı sonundaki maaş tablosu.

Görevli	Maaşı- Drahmi
Müessesat-ı Diniye Müdürü ve Eytam Nazırı	510
Katip	410
Sandık Emni ve Tahsildar	430
Daire-yi Mütercim ve Eytam Nezareti Katibi	430
Meclis Katibi	420
Bina Emni	380
Katip Muavini	370
Mübaşir	270

Kaynak: VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3159, 21 Kanun-u Evvel 1335, s.s. 100–103.

İdari görevliler dışında yine maaşlarını idareden alan birçok görevli bulunmaktadır. Bunlar arasında posta memuru, mezarlık bekçileri, okul bekçileri ve bakıcıları, gibi görevliler sayılabilir. Kararlardan Posta memurunun görevinin niteliği tam olarak anlaşılammakla birlikte bu görevlinin Cemaat-ı İslamiye idaresine bağlı çalıştığı bilinmektedir.²⁴ Dini görevliler de Cemaat İdaresi'nin görevlendirdiği görevliler arasında yer almaktadır. İmamlar, müezzinler, tekke görevlileri gibi birçok görevli dini konularda hizmet vermektedir. Müslüman cemaatin üyeleri olan bu kişilerin maaş bilgilerini detaylarına karar örneklerinde rastlamak mümkün olmamıştır.

Kent merkezinde yaşayan Müslümanların yoğunlaştığı işkollarından birisi de ticarettir. Cemaat idaresine ait, Kahvehane, fırın, kasap gibi dükkânları

²⁴ Kandiye'de görevli posta memuru Karavanaki Ahmed Muhtar ailesiyle birlikte postahane de yaşamaktadır. Çalıştığı, aynı zamanda yaşadığı postahane binasının tamiri için cemaat idaresi 100 drahmi ödenmesine kara vermiştir. VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3120, 28 Teşrin-i Evvel 1335, s. 86-89.

işleten Müslümanların yanı sıra kayıtlarda ayrıntılandırmadan sadece “dükkân” kiracısı olarak gösterilen birçok Müslüman’ın ismi geçmektedir. 1916–1918 yılları arasında Cemaat-ı İslamiye kiracıları arasında Müslüman olanlardan han işleten Hüseyin Bey Verikofaki, kahvehane işleten Mehmed Azizaki, Hüseyin İsmailaki’nin isimleri geçmektedir. Kira mülkünün türü kısmında sadece “dükkân” olarak belirtilen mülklerin kiracıları arasında ise birçok Müslüman bulunmaktadır.²⁵

Kırsal alanlarda yaşayan Müslümanların ise genel olarak tarımla uğraştıkları bilinmektedir. Zeytin, üzüm yetiştiriciliği ve bahçe tarımı Girit’te en temel geçim kaynaklarından biridir.²⁶ Kırsal kesimde yaşayan Müslümanlar da bu temel geçim kaynaklarıyla yaşamlarını sürdürmektedir. Girit Müslümanlarının zeytin, üzüm ve bahçe tarımıyla uğraşmaları sonucu olarak mübadele sonrasında Türkiye’de yerleştirilecekleri bölgeler genelde sahil kesimlerinde ve bu tarımın uygulanmasına uygun Edremit, Ayvalık, Çeşme, Urla vb. bölgeler olmuştur. Ticaretle uğraşan Girit Müslümanlarının ise İstanbul, İzmir, Bursa gibi ticaret kentlerine yerleştirilmeleri öngörülmüştür.²⁷

Pavlidis’in verilerine göre, Yunanistan ordusuna mensup Müslüman Cemaatten askerler de bulunmaktadır. “Yunan hükümeti mübadele şartlarını yerine getirirken, Batı Trakya’da doğanların dışında bütün Müslüman asker ve subaylar ordudan terhis ettirilmiştir. Ancak Venizelos hükümetine bağlı Girit’te görev yapan bakanlardan biri Müslüman subay ve güvenlik kuvvetlerinin mübadele dışında kalma

²⁵ Söz konusu liste için bkz., EK II.

²⁶ Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve ...*, s. 279-281.

²⁷ Mehmet Çanlı, “Yunanistan’daki Türklerin Anadolu’ya Nakli I”, *Tarih ve Toplum*, Eylül, s. 129, s. 60.

istemlerini dile getirmiştir.”²⁸ Pavlidis’in de belirttiği gibi Yunan ordusunda görev yapan Müslümanlar bulunmaktadır.

1921 yılına ait bir kararda, Yunanistan Hükümeti, köylerde bulunan kolluk kuvvetlerinden yirmi kişi güvenlik gerekçesiyle aylık 35 drahmi maaşla merkezde görevlendirilmesini talep etmiştir. Kandiye Müessesat-ı Diniye İdaresi de bu talebi köylerin ileri gelenlerine resmi olarak bildirerek gerekenin yapılmasını istemiştir.²⁹ Müslümanların Yunanistan ordusunda askerlik yaptıklarına ilişkin verileri sözlü tarih görüşmeleri de desteklemektedir.³⁰

III.3. Müslüman Cemaatin Sosyal Yapısı

Kandiye Müslümanlarının toplumsal yapısı, farklı nitelikte özelliklerin bir araya gelmesi ile oluşmuş bir bütündür. Her şeyden önce incelenen cemaat bir “ada” toplumdur. Coğrafyanın etkisi ile belirli bir fiziksel alana sıkışmış olan toplumun dinsel farklılıklara rağmen birbirinden çok farklı yerleşim bölgelerine dağıldığını düşünmek çok mümkün değildir. Bir arada yaşama zorunluluğunun oluşturduğu ortam içinde dini açıdan var olan farklılıklar ada toplumu olmayan toplumlarda olduğu gibi toplumsal yapıyı çok kesin çizgiler ile bölmemektedir. “Girit’te Müslümanlar ve Hıristiyanlar Osmanlı’nın birçok yerinde olduğu gibi kalın

²⁸ Yunanistan Milli Savunma Bakanlığı 11790 sayı ve 26.8.1923 tarihli belgesi; Yunanistan İçişleri Bakanlığı 14.9.1923 tarihli belgesinden aktaran; Antonios Pavlidis, *Yunan Kaynaklarına Göre Mübadele Meselesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998, s. 29.

²⁹ VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2071, 4 Kanun-u Evvel 1337, s. 793.

³⁰ Mehmet Arseven ile yapılan görüşme 25.04.2007.

çizgilerle ayrılmış olarak yaşamamaktadır.”³¹ XVIII. yüzyıla ait kayıtlardan edinilen bilgilere göre Ada içerisinde Müslüman ve Hıristiyan halk öylesine birbirine benzemektedir ki Osmanlı Devleti bu iki cemaati ayrıştırmaya yönelik özellikle de güvenlik kaygılarıyla tedbirler almaya çalışmıştır.³² Aynı semt, köy içinde bir arada yaşayan toplumun sahip olduğu geleneksel ve kültürel miras Girit örneğinde büyük ölçüde ortaktır.

Osmanlı Devleti'nin Ada'yı fethettiği dönemden itibaren klasik iskân politikasını Girit'te uygulamaması, kitlesel ihtida (İslamlaşma) gibi bol miktarda örneğine rastlanılan karışık evlilikler³³ vb. özellikler, Müslüman Cemaati salt Osmanlı toplumsal yapısını özelliklerine ya da İslam fihna göre açıklamayı olanaksız kılmaktadır. Bu düşünceye verilebilecek en temel örneklerden birisi söz konusu cemaatin Müslüman olmasına rağmen ana dilinin “Rumca” olmasıdır. Rumca sadece Müslümanlar ile Rumlar arasında ortak iletişim aracı değil aynı zamanda Müslümanlarında kendi aralarında kullandıkları yegâne dildir.

Kandiye Müslümanlarının tamamının Ada'nın yerli halkı olmadığı düşüncesi kesin verilere ulaşamamakla birlikte çok da temelsiz görünmemektedir. Öncelikle Kandiye Akdeniz'de önemli liman kentlerinden biridir. Bu nedenle çok büyük miktarlarda olmasa da kent içinde demografik devinim içinde olduğu kesindir. Kararlarda “Arnavut, Arab” gibi tanımlamalara ya da lakaplara rastlamak mümkündür. 1919 yılına ait kararda, Arnavut çocuğu olarak nitelendirilen Zakarin'e

³¹ Nuri- Nühket Adıyeke, “Girit'te Millet Sisteminin Örnekleri Kapıda İşaret, Hamamda Çıngırak”, *Fethinden Kaybına Girit* (İçinde), Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006, s. 97.

³² Nuri- Nühket Adıyeke, a.g.m., s. 97.

³³ Söz konusu evlilikler ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nuri Adıyeke, “Girit'te Cemaatler Arası Evlilikler”, *Fethinden Kaybına Girit* (İçinde), Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006, s.s. 70-80.

elbise ve ayakkabı alınması için gereken paranın ödenmesine karar verilmiştir.³⁴ 1920 yılına ait bir başka kararda ise “çizmeci Arab Ali” nin talebinin karşılanmasına yönelik bir başka karara rastlamak mümkündür.³⁵

Bütün bu farklılıklara ve Girit’e özgü özelliklere rağmen incelenen dönem içinde topluluğun en belirleyici özelliği dini, yani Müslüman olmasıdır. Ayrıca İlber Ortaylı’ya göre Osmanlı İmparatorluğu’nda toplumsal yapıya ilişkin bölgeden bölgeye, şehirden şehre; hatta aynı şehirde mahalleden mahalleye farklı renkler ve gelenekler göze çarpsa da; genelde “Akdeniz dünyasının binlerce yıllık bir ortak kültür çevresi olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.”³⁶

III.3.1. Müslüman Ailesinin Yapısı

En temel anlamıyla aile, toplumun temelini oluşturan en küçük birimdir. Genel olarak bir toplumdaki aile modellerinin ait oldukları toplumun karakteristik özelliklerini yansıttığı düşünülür. Bu açıdan bakıldığında Kandiye Müslümanlarının aile yapıları hakkında edinebildiğimiz bilgiler de cemaate ilişkin genel bilgilere ulaşılmasında yol gösterici unsurlardan birisi olmaktadır.

Vesayet ile ilgili karar listelerinden çıkan sonuca göre cemaat içinde kesinlikle tek eşlilik yaygındır.³⁷ Ada’nın Yunanistan’a katılmasından sonra “evlilik

³⁴ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3026, 3 Haziran 1335, s.s. 49-50.

³⁵ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3174, 2 Kanun-u Sani 1336, s.s. 105-108.

³⁶ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 68.

³⁷ VİBMA, Defter No. 1288, Kandiye Kazalar Karar Hülasaları ve Fihristli Defteri, 1316-1340, s.s. 114-135.

işlemleri formalite açısından eski dönem özellikleri gösterse de hukuksal açıdan farklılık gösterip azınlık işlemi muamelesi haline gelmiştir.”³⁸

Genel çerçeveden bakıldığında Kandiye Müslümanlarının aile yapısının ataerkil olduğunu söylemek mümkündür. Ataerkil bir aile içinde erkeğin-babanın ve onun kararlarının egemen olduğu düşünülürse kadının-annenin rolü babaya göre ikinci planda kalmaktadır. Kadının ailenin erkeklerine bağımlılığı, evlilikten sonra da devam etmektedir.³⁹ Ancak Kandiye özelinde tamamen geri planda kalmış ev içinde yaşayan bir anne ya da kadın modelinden de söz edilemez.

İncelenen dönem içinde elde ettiğimiz eğitim verileri cinsiyet ayrımı yapılmaksızın tüm çocukların eğitimden yararlanabilmesi, bize cemaat içinde kadının da oldukça önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. “Kadının aile ve toplum içindeki statüsü çocuklarının sayısı ve yaşlılık ile yükselmektedir.”⁴⁰

Müslümanların özellikle de kadınların yaşamlarının büyük bir kısmını geçirdikleri evlerinin mimari yapı detaylarına ilişkin ayrıntılı bilgilere ulaşmamız genel olarak mümkün olmasa da çoğunlukla kent merkezinde yaşayanların, müstemilatları olan iki katlı evlerde yaşadıkları bilinmektedir. Kırsal alanlarda yaşayanlar ise daha çok tek katlı evlerde yaşamaktadırlar.⁴¹

Babanın erkek çocuklar, eşler ve torunlar üzerinde otoritesi vardır. Eğer baba öldüyse bu işleri yaşlı ağabeyi yüklenir. Ama bu, hukuki bir yetki

³⁸ Nuri Adıyeke, “Girit Nikah Defterleri ve Girit’te Evlilikler”, *Fethinden Kaybına Girit* (İçinde), Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006, s. 58.

³⁹ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 72.

⁴⁰ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 72.

⁴¹ Mehmet Arseven ile yapılan görüşme 25.04.2007; Kösem Hazar, Zehra Dilmen ile yapılan görüşmeler, 18.04.2007.

değil; ailenin ilişkileri, mali işleri, etrafla olan sorunların çözümü ve aile bireyleri arasındaki hakemlikten ibaret geleneksel bir görevdir.⁴² Bireyin güvencesi ise kan bağıyla ait olduğu gruptur, ailesi için yaşar. Belirgin yapıdaki toplumlarda akrabalık ilişkileri, bir üretim, savunma ve yaşama biçimidir.⁴³ Özellikle Kandiye Müslüman Cemaati için akrabalık olgusu oldukça önemlidir. Ölümler sonrasında geride kalan yetimler için amca, dayı, hala vb. birinci dereceden yakın akrabalar devreye girmektedir. Yetimler reşit olana kadar bakımlarından akrabaları sorumlu olmaktadır.⁴⁴

Kararlardan çıkan bir başka sonuç da cemaat içinde hukuki statüsü tam olarak anlaşılamasa da “akraba meclisi” adı verilen bir kurumun varlığıdır. Söz konusu meclis ölüm durumlarında kalan yetimler için vasiyi belirlemekte ve ihtiyar meclisine önerilerini dilekçe ile bildirmektedirler. İhtiyar meclisi de bu yöndeki kararların tamamında akraba meclisinden gelen bu dilekçelerde belirtilen kişilerin vasi olarak tayin edilmesini onaylamaktadır. Ayrıca vasi tayin edilen kişilerin Nizamiye Mahkemesinde de resmi olarak onaylanması gerekmektedir.⁴⁵ 1919 yılına ait bir kararda Yeni Cami Mahallesi vefat etmiş olan Hasan Arifaki'nin yetim kalan üç çocuğuna yine Kandiye'de yaşayan Dobaraki Mustafa Bey vasi olarak atanmıştır. Vasi öncelikle yetimlerin mevcut durumlarının düzeltilmesini sağlayacaktır. Çocuklara babalarından kalan bir çift öküz, dört merkep ve bir takım araç gereçler

---

⁴² Ortaylı, *a.g.e.*, s. 89.

⁴³ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 70.

⁴⁴ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2961, 11 Mart 1335, s.25-26. Aynı defter Karar No: 2990, 28 Mart 1335, s.s. 36-37.

⁴⁵ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2989, 28 Mart 1335, s.s. 36-37; aynı defter, Karar No: 2962, 28 Mart 1335, s.25-26; aynı defter, Karar No: 2957, 11 Mart 1335, s.s. 24-25

nahiyenin “nizami dairesinde” müzayede ile satılacaktır. Satış işleminden elde edilen para ile öncelikle yetimlerin ailelerine ilişkin borçlar ödenecek ve kalan para çocukların yaşamını en iyi şekilde devam etmesi için kullanılacaktır.⁴⁶ Aynı yıla ait bir başka örnekte de vasi olarak bayanların da atanabildiği anlaşılmaktadır. 1334 senesi Teşrin-i Evvel ayının başlarında vefat etmiş olan Nusret Efedadaki'nin yetim kalan iki çocuğuna Kandiye'de yaşayan Amilke Hanım vasi tayin edilmiştir. Söz konusu vasilik Nizamiye Mahkemesinde onaylandıktan sonra Efedadaki'nin tüm mal varlığı satılmış ve elde edilen paradan çocuklara düşen pay vasilerine teslim edilmiştir.⁴⁷

III.3.1.1. Müslüman Aile içinde Çocuklar

Ailenin geleceğine yönelik ana unsuru ve tüm kültürel ekonomik faaliyetlerinin amacı çocuklardır. Toplumun geleceğinin şekillendirilmesinde en temel öge olan çocukların cemaat içindeki yeri oldukça önemlidir.

Çocukların bakımı, korunması, geleceklerinin güvence altına alınmasına ilişkin birçok veriye ulaşmak mümkün olmuştur. Örneğin Rayuka Köyü'nde vefat eden Mehmed Fakufalaki'nin çocukları Hasan ve Hüseyin'e vasi olarak Ahmed Osmanaki atanmıştır. Vasi merhumdan kalan tüm malları satın, temin ettiği paranın tamamını yetim kalan çocuklar için kullanmakla

⁴⁶ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2925, 30 Kanun-u Sani 1335, s. 11.

⁴⁷ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2938, Teşrin-i u Sani 1335, s. 25.

yükümlüdür.⁴⁸ Bir başka kararda ise vasi olarak tayin edilen kişi kaybolduğundan yerine olabildiğince çabuk bir şekilde yeni bir vasi tayin edilmesine karar verilmiştir.⁴⁹ Öncelikle kararlardan anlaşıldığı kadarıyla Kandiye Müslüman Cemaati aile yapısı içinde genel olarak çocuk sayısı çok fazla değildir. Kimi örneklerde yediye kadar çıkabilen çocuk sayıları olmasına karşın genel tablo içinde çocuk sayıları iki ya da üçtür.⁵⁰

Toplumda çocuk üzerinde ailenin, akrabaların, mahalle ve cemaatin kontrolü vardır. İlber Ortaylı bu durumu, “bir içtimaî destek mekanizması bir dayanışma”⁵¹ olarak yorumlamaktadır. Başarıya göre sevgi göstermek veya uygunsuz davranış üzerine kınama, iyiyi ödüllendirme ve övme veya kötüyü ise yerme ve yasaklama birlikte yürür. Doğan çocuğu aile kadar herkes kutlar, yaramazlık yapan çocuğu herkes kınar; cemaatin kurallarına uymayanın aile üyeleri kadar, herkes kulağını çeker.⁵²

Böyle kollektif yaşayan bir toplumda çocukların bakımı ve geleceklerine ilişkin düzenlemeler son derece önemliydi. Ölüm cemaati harekete geçiren, bireyin kaçınılmaz sonuydu. Yukarıda da değinildiği gibi ölümler sonrasında yetim kalan çocuklar için akraba meclisleri devreye girmektedir. Yetim kalan çocuklar için vasi tayini konusunda Cemaat İdaresi'nin oldukça titiz davrandığı anlaşılmaktadır. Özellikle çocukların ailelerinden kalan mal

⁴⁸ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2989, 28 Mart 1335, s.s. 36-37

⁴⁹ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2962, 11 Mart 1335, s.s. 25-26.

⁵⁰ VİBMA, Defter No. 1288, Kandiye Kazalar Karar Hülasaları ve Fihristli Defteri, 1316-1340, s.s. 114-135.

⁵¹ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 96.

⁵² Ortaylı, *a.g.e.*, s. 96.

varlıkları yetim ya da yetimler reşit olana kadar çocukların geçimini en iyi sağlayacak şekilde korunması vasilerin görevidir. Kararlarda vasilerin “teminatlı” ya da “teminatsız” atanıp atanmayacağı özellikle belirtilmiştir. Yetimler “reşit” olduklarında miraslarını tasarruf hakkını elde etmektedirler. Ancak kardeşlerden birinin reşit olup, diğerinin ya da diğerlerinin henüz reşit olmaması durumunda vasi görevine reşit olmayanlar için devam etmektedir.⁵³ Vasisi ölen ya da kaybolan çocuklar için olabildiğince çabuk şekilde yeni vasi ataması yapılarak çocukların bu durumu en az zararla atlattığı sağlanmaktadır.⁵⁴

Genel olarak değerlendirildiğinde Cemaat idaresi ve büyükleri tarafından oldukça önemsenen korunan ve kollanan çocukların yaşamlarına en iyi şekilde devam edebilmeleri için her türlü olanak sağlanmaya çalışılmıştır. Böyle bir ortam içinde büyüyen çocuklardan özellikle kent merkezinde yaşayanların büyük bir kısmı okullara devam etmektedir.

---

⁵³ Sekiz sene önce vefat etmiş olan müteveffanın üç çocuğundan biri 21 yaşına girmiş ve kendine ait malları idare yetkisine sahip olmuştur. VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3067, 2 Ağustos 1335, s.s. 67-70.

⁵⁴ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2962, 2 Ağustos 1335, s.s. 25-26.

III.4. Müslüman Cemaat ve Eğitim

III.4.1. Müslümanların Eğitim Kurumları ve Eğitimden Yararlanma Olanakları

“Pedagojik değişimin XIX. yüzyılda ortaya çıkışı gözlemlenmekle beraber; bütün geleneksel toplumlarda olduğu gibi çocuğa verilecek ilk eğitim dini eğitimidir. Ayrıca onun toplumsal kültüre uyumunu sağlayacak iki davranışın, (itaat ve edebin) öğretilmesidir.”⁵⁵ Toplumsal yapıya uyumlu bağlantılı olarak verilen dini eğitimin dışında Kandiye’de Müslümanlara ait birçok eğitim kurumu mevcuttur. Bu kurumların tamamının bakımı, tamiri, personel sağlanması gibi konuların Cemaat İdaresi tarafından karşılandığından daha önce bahsedilmiştir.⁵⁶

Kırsal alanlarda bulunan temel seviyede eğitim veren okulların dışında kent merkezinde Müslümanlara ait birçok okul bulunmaktadır. Bu okulların varlığı ve verecekleri eğitimin niteliği Yunanistan tarafından hukuksal statüyle belirlenmiştir. Atina Antlaşmasına bağlı Üç Numaralı Protokol ile temel sınırları belirlenen Müslüman okullarının, Yunanca zorunlu olmak koşuluyla varlıkları ve gelirleri de tanınmaktadır. Bireylerden veya Müslüman ileri gelenlerinden oluşacak komisyon tarafından kurulacak okullar da aynı statüde olmakta, buralarda verilen eğitimde de resmi programa uyulmaktadır.⁵⁷

⁵⁵ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 96.

⁵⁶ Bkz. II.3.3. Cemaat İdaresinin Eğitim- Öğretime Yönelik İşlevleri.

⁵⁷ Baskın Oran, *Türk- Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1986, s.36.

Kandiye’de İdadi seviyesine kadar kendi okullarına devam eden Müslüman çocukların gittiği okullar arasında erkek ve kız okulları, gece okulları “Mekteb-i Kebir” olarak geçen iki adet okul, mahalle mektepleri yer almaktadır. Genel olarak bu isimlerle kararlarda geçen okulların tam olarak sayısını bilebilmek olanaklı değildir. Çünkü hem kent merkezinde hem de kırsal bölgelerde birçok ev okul olarak kullanılmak üzere kiralanmaktadır. İdadi seviyesinde eğitimlerini sürdürmek isteyen Müslüman gençler, Rum İdadi Mekteplerine devam etmektedirler. Ayrıca Rum İnas Mekteplerine devam eden Müslüman kız öğrenciler de bulunmaktadır.

Cemaat idaresinin karar defterlerinde eğitime ilişkin veriler genellikle belli başlı bazı başlıklar altında toplanmaktadır. Bu başlıklardan ilki, kız ya da erkek fark etmeksizin başarılı olan ancak maddi durumu yetersiz olan öğrencilere yapılan yardımlardır. Bu çerçevede İdare kadar cemaatin üyeleri de eğitime oldukça fazla önem vermektedirler. Çocukları başarılı olan ancak maddi durumları yetersiz olan aileler cemaat idaresine dilekçe ile başvurmakta okul taksitleri kırtasiye masrafları gibi konularda maddi yardım talep edebilmektedirler. Özellikle Rum okullarına devam eden öğrencilerin maddi destek istediğine kararlarda bol miktarda rastlanılmaktadır. Karamanaki Muhtar Efendi, Müessesat-ı Diniye İdaresine başvurarak Rum Ticaret ve İdadiye mektebine devam eden iki oğlunun son altı aylık kayıt ücretleri ve kırtasiye masrafları için yardım istemiş ve idare de toplam 60 Drahmi yardım yapmayı uygun bulmuştur.⁵⁸ Benzer şekilde bir başka örnekte Rum İnas Mektebi’ni bitirmiş olan Saadet Musazapola isimli kızın fakir olması nedeniyle

---

⁵⁸ VİBMA, Defter No. 162, İhtiyar Meclisi Mukarreratına Mahsus Defter, Karar No: 3480, 28 Kanun-u Sani 1337, s. 13.

Darü'l-Muallimata kaydı için gereken 50 Drahmi idare tarafından karşılanmıştır.⁵⁹ Bir başka kararda, Rum İdadi mektebine devam eden öğrencilerden Mehmet Ali Bunalaki'ye kayıt ve okul masraflarının karşılanması için 35 drahmi yardım yapılması uygun görülmüştür.⁶⁰ Aynı öğrenciye ilişkin bilgilere sonraki yıla ait kararlarda rastlamak mümkün olmuştur. Kararda, Mehmet Ali Bunalaki Rum İdadi mektebinin ikinci sınıfından üçüncü sınıfına başarıyla geçmiştir. Ancak yeni dönemde de eğitim masraflarını karşılamayacak durumda olduğundan bu kez 50 drahmi yardım yapılması uygun görülmüştür.⁶¹ Bu örnekten de anlaşılacağı üzere idarenin bu konularda yaptığı yardımlarda süreklilik söz konusudur. Yardımlar başlığı altında değinebilecek bir başka nokta da yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere kentteki Rum okullarının, kayıt parası olarak eğitim-öğretim dönemi içinde iki kez ücret almalarıdır.

Konuşma dilleri de Rumca olan çocuk ve gençlerin Rum okullarına devam etmekte herhangi bir sorun yaşamamaları onlar için bir avantaj olmuştur. Bu açıdan bakıldığında en azından gençlerin eğitimleri yarım kalmamaktadır. Rum İdadi mektebini bitiren öğrencilerden bazıları Anadolu'ya giderek eğitimlerine devam etmişlerdir. Yukarıda adı geçen Saadet Musazapola gibi Kenuryo kazasına bağlı Seferyana köyünden İbrahim de eğitimine İstanbul'da devam etmektedir. Yetim olan İbrahim'in vasisi idareye başvurarak İstanbul Sanayi Mektebi öğrencisi olan yetimin masraflarının karşılanmasını talep etmiştir. İdare de bu talebe olumlu yanıt

⁵⁹ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3088, 2 Eylül 1335, s.s. 74-77.

⁶⁰ VİBMA, Defter No. 166, Girit Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Sarfıyat No: 11, 24 Teşrin-i Sani 1334, s. 33.

⁶¹ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3098, 24 Eylül 1335, s.s. 76-78.

vermiştir.⁶² Ne var ki karar defterlerinden elde edilen veriler ile sözlü tarih görüşmelerinden elde edilen veriler birbirini bu noktada çok desteklememektedir. Yapılan görüşmelerin hemen hemen hepsinde I. ve II. kuşak mübadiller, ailelerinin Ada'daki yaşamları süresince eğitim olanaklarından çok fazla yararlanamadıklarını belirtmişlerdir.

Eğitime ilişkin verilerin genel olarak toplanabileceği bir başka başlık okulların fiziki durumlarının eğitim öğretime uygun olup olmamasıdır. Okul olmaya uygun olmayan binalar gerektiğinde tamir ettirilmektedir. Binalar farklı nedenler ile sonradan yıpranmış ve çocukların sağlığına uygun olamayacak nitelikte ise başka binaların kullanılması uygun görülmektedir. Kandiye'de bulunan yedi sınıflı İslam erkek okulunun müdürü Nuri Bey Kandiye Müessesat-ı Diniye Müdüriyetine dilekçe ile başvurarak okulun içinde bir süredir askerlerin bulunduğu bahsetmiştir. Askerlerin okulda kaldığı sürece binanın çok yıprandığını ve bu şekilde eğitime devam edemeyeceğini, binanın tamir edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Bu dilekçeye dayanarak idare, söz konusu durumun tam olarak tespit edilebilmesi için bir keşif ekibini okula göndermiştir. Keşif sonucunda okul binasının tamiri için yaklaşık 1600–1700 drahminin gerektiği belirlenmiştir. Ancak askerlerin hala binayı kullanması ayrıca boşaltmalarının da zaman alacağından bu sürede tamir için gerekli olan malzemelerin değerinin artabileceği için uygun fiyatlı malzemelerin satın alınmasına karar verilmiştir.⁶³ Bir başka kararda Kandiye'nin Menufac Kazası'na bağlı Linoritnu Köyü'nde kız okulu olarak kullanılacak evin tamir için yirmi iki adet cam ile çimentonun gönderilmesi için okulun öğretmeni Seydaki İbrahim

⁶² VİBMA, Defter No. 1854, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 1570, 13 Mayıs 1913, s. 168.

⁶³ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3095, 8 Eylül 1335, s.s. 76-79.

tarafından idareye dilekçe sunulmuştur.⁶⁴ Örneklerden de anlaşılacağı üzere Müslüman cemaat eğitime fazlasıyla önem vermekte ve idareye her türlü taleplerini bildirebilmektedir.

Eğitime ilişkin genel olarak bahsedilebilecek bir başka konuda okullara atanan görevlilerdir. Müslüman öğretmenlerin okullarda görev yapmalarıyla ilgili Yunanistan Maarif ve Mezahip Nezareti'ne telgraf çekilmektedir.⁶⁵ Müslüman cemaatin üyesi olan öğretmenler belirli süreler için göreve atanmaktadırlar. Bu süre dolduğunda da görevden azl edilmektedirler. 1923 yılına ait bir kararda Türkçe ve diniyat öğretmeni olan Nizamzade Asım Efendi'nin 15 ağustos 1923'te öğretmenlik izni bittiğinden görevinden azl edilmiştir.⁶⁶ Öğretmenlikten alınan Nizamzade Asım Bey'in yerine aylık 400 drahmi maaşla Dervişzade Hacı Ahmet Sami Efendi atanmıştır.⁶⁷ 1919 yılına ait bir kararda Kandiye sakinlerinden Salih Afaki dört sınıflı erkek okuluna seyyar bekçi olarak atanmayı talep etmiştir. İdare bu öneriyi uygun bularak söz konusu göreve Salih Afaki'yi atamıştır.⁶⁸

III.5. Müslüman Cemaat ve Din

Girit'in Yunanistan'a bağlanmasından sonra Yunanistan vatandaşı olan Girit Müslümanları için "din" azınlık psikolojisi içerisinde tam anlamıyla birleştirici

⁶⁴ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3167, 8 Eylül 1335, s.s. 103-106.

⁶⁵ VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2159, 13 Kanun-u Evvel 1338, s. 828.

⁶⁶ VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2217, 13 Eylül 1339, s. 853.

⁶⁷ VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2218, 13 Eylül 1339, s. 853.

⁶⁸ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2992, 4 Nisan 1335, s.s. 37-38.

bir anlam ifade etmeye başlamıştır. Yunanistan sınırları içerisinde yaşayan tüm eski Osmanlı vatandaşları artık Yunanistan vatandaşı olmuştur. Yunan uyruğu alan Müslümanlar kendilerini din temelinde yani “İslam” kimliğiyle ifade etmişlerdir.

1913 yılından itibaren Yunan uyruğuna geçen Girit Müslümanları Ada’daki son on yıllık dönemlerini “Cemaat-ı İslamiye” kurumlarının çatısı altında geçirmişlerdir. Cemaat-ı İslamiye kurumunun isminde de yer alan “İslam” ifadesi aslında söz konusu azınlık cemaatinin kimliğini açıkça ortaya koymaktadır.

Kandiye özelinde cemaat üyelerinin günlük yaşamları derinlemesine incelendiğinde yaşam alanlarının her boyutunda dinsel öğelere rastlamak mümkündür. Dinsel açıdan Kandiye’nin önemi Ada’da en fazla Müslüman’ın yaşadığı kent olmasıdır.

III.5.1. Kandiye’de Faaliyet Gösteren Tarikatlar

Tarikatlar ve tekkeler Osmanlı Devleti içinde birer eğitim kurumu gibi çalışmakta kendilerince yeterli eğitimi aldıklarını düşündükleri müritlerini toplum içine göndermektedirler. Bu yolla devlet, tarikatlar aracılığıyla toplumsal yapı içine sızarak egemenliğini daha sağlam bir hale getirmektedir.⁶⁹

Ada’nın fethi sırasında yönetici- askeri sınıfla birlikte dervişlerin de fethetmelerine ve hemen Ada’ya yerleşmeleri Girit’te İslamiyet’e geçişleri kolaylaştırmıştır. Özellikle Kandiye’nin fethinin hemen ardından Bektaşî tekkesi

⁶⁹ İrfan Gündüz, “Osmanlılarda Devlet- Tekke Münasebetleri”, *Osmanlı*, C. IV., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.468.

olan Horasanlı Dergâhı'nın kentte kurulması ve postun serilmesi⁷⁰ Kandiye'deki İslam'a geçişleri kolaylaştırmış, aynı zamanda hızlandırmıştır.

XIX. yüzyılda “Meclis-i Vala”, Tanzimat Fermanı ile birlikte tekke düzenlerine, ihtiyaçlarına ve mali yardımlara karar veren organ olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷¹ 1852–1853 yıllarında Meclis-i Vala'nın kararıyla Rumeli, Arnavutluk, Yanya ve Girit'te çeşitli tekkelere aşçı ve gıda yardımı yapılmıştır. Ayrıca görevlileri de maaşa bağlanmıştır.⁷²

Osmanlı Devleti ile bu şekilde koordineli hareket eden tarikatlar ve onların tekkeleri kendilerini meşru bir zemin üzerine oturtmuşlardır. Ada'nın Yunanistan'a bağlanmasından sonra da Atina Antlaşmasına bağlı üç numaralı protokolün ilgili maddeleri Müslümanları dinsel konularda kendi içlerinde serbest bırakmıştır. Bu serbestlik çerçevesinde Müslümanların Ada'dan ayrılmalarına değin birçok tarikat faaliyetlerine devam etmiştir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Bektaşilik Kandiye'deki en yaygın kabul görmüş tarikatlardan birisidir. Söz konusu tarikatın kurucusu olarak Hacı Bektaş-ı Veli kabul edilmektedir. Tarikatın, coğrafya açısından ortaya çıktığı bölge olarak Horasan olarak bilinmektedir.⁷³ Horasan'dan Anadolu'ya ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin fethettiği hemen hemen tüm Balkan coğrafyasına yayılan Bektaşiler, Girit'te de oldukça etkinlerdir.

⁷⁰ Orhan F. Köprülü, “Usta-Zade Yunus Bey'in Meçhul Kalmış Bir Makalesi Bektaşiliğin Girit'de İntişarı”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı:8-9, 1980.

⁷¹ İlber Ortaylı, “Tarikatlar ve Tanzimat”, *Osmanlı Barışı*, Ufuk Kitap, İstanbul, 2004, s. 145.

⁷² İlber Ortaylı, , a.g.m., s. 145

⁷³ Hasan Küçük, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, İstanbul, s. 84.

1826 yılında Osmanlı Devleti'nin tarafından, hemen hemen tüm topraklarında yasaklanan⁷⁴ bu tarikatın faaliyetleri Balkanlar'ın bazı bölgelerinde ve Girit'te yasaklanmamıştır.

İncelenen dönem çerçevesinde üçüncü ve son devresini yaşayan tarikatın en yoğun faaliyetleri de yine bu dönemde olmuştur.⁷⁵ Son dönemde Horasani Derviş Baba tekkesinin son postnişinin mütevellisi halife Cafer Sadık Bektaş Baba'dır.⁷⁶ Bu anlamda bir şansımız Cafer Sadık Baba'nın mübadele sonrası Tarsus'a yerleştirilmesi ve manevi torunu olan Sevim Gül'ün Mersin'de yaşamasıdır.⁷⁷ Bektaşî Tarikatı'nın, Ada'da yürüttüğü faaliyetlerin oldukça kapsamlı olduğu bilinmektedir.

Bektaşîliğin bir bölgede yerleşmesi ve yaşaması için diğer tarikatlarda olduğu gibi kent merkezlerinde olması gerekmemektedir. Dolayısıyla Bektaşîliğin kırsal alanlarda da yaşaması ve yerleşmesi diğer tarikatlara göre daha kolay olmaktadır.⁷⁸

Kandiye'de Bektaşî Tarikatı'nın ve tekkelerinin dini faaliyetlerinin yanı sıra günlük geçimlerini sağlayabilmek amacıyla ekonomik faaliyetler içine girdiği kararlardan anlaşılmaktadır. Kandiye'de "Topaltı" arazisinde bulunan Bektaşî Tarikatı, zeytin işletmek üzere kar amaçlı küçük ölçekli bir fabrika kurmuştur. Ancak söz konusu fabrikanın hâsılatı dergâha yeterince gelir sağlamamıştır. Bu nedenle "21

⁷⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1999, s.150.

⁷⁵ Köprülü, a.g.m., s. 54.

⁷⁶ Mehmet Reşat Ata, *Kutsal Bekar "Mücerret" Girit'ten Esen Bir Bektaşî Klasığı*, İnciay Yayınları, Mersin, 2007, s. 6.

⁷⁷ Cafer Sadık Baba, Sevim Gül ile yapılan sözlü tarih görüşmesinden anlaşıldığı kadarıyla hiç evlenmemiştir. Ancak Sevim Gül'ün anneannesi Nazmiye Saka ile annesi Melek Hanım Girit'te Cafer Sadık Baba tarafından himaye altına alınmıştır. Sevim Gül ile yapılan görüşme, 09.05.2007.

⁷⁸ Küçük, a.g.e., s. 89.

bargir gücünde” yeni bir fabrika kurmak istemişler ancak yeterince paraları olmadığından Cemaat-ı İslamiye İdaresi’nden 6000 Frank talep etmişlerdir. İdare de bu talebe olumlu cevap vererek söz konusu miktarı Tarikata vermeyi uygun bulmuştur.⁷⁹ Cemaat İdaresi Kandiye’de bulunan tüm tarikatlarla benzer ilişkiler içindedir.

Kandiye’de oldukça etkin olan bir başka tarikat da Kadiriye Tarikatıdır. Tarikatı’nın kurucusu olarak Abdü’l Kadir Geylani kabul edilmektedir. İslam tarikatları içinde en aşırı ritüellere sahip tarikatlardan biridir.⁸⁰ Kent sınırları içinde birçok tekkesi ve dergâhı bulunan tarikatın idare ile oldukça girift ilişkiler içinde olduğu kararlardan anlaşılmaktadır. “Ankebut Ahmet Paşa Mahallesi’nde” “Burhan Baba” dergâhı, bunun dışında “Mustafa Arif Baba” tekkesi gibi tarikatın alt birimleri oldukça düzenli çalışmaktadırlar. Kendi içlerinde sıkı bir denetim uyguladıkları kararlardan çıkan bir başka sonuçtur. 1921 yılına ait bir başka kararda Burhan Baba Dergâhı’nın vakıf şartları gereğince söz konusu dergâhta sadece Kadiriye tarikatı kuralları uygulanması gerekmektedir. Ancak bu dergâhta yönetici olan Sakalaki Timur Efendi “Rufai” tarikatındandır. Sonradan anlaşıldığı kadarıyla Sakalaki Timur, dergâhta Kadiriye tarikatı kurallarına uymayıp Rufai tarikatı kurallarını uygulamak istemiştir. Bunun üzerine Kadiriye tarikatına mensup 49 kişi imza toplayarak söz konusu dergâha Kadiriye Tarikatından birinin atanmasını talep etmişlerdir. İdare’nin ise bu talebe cevabı açıktır. Bu konunun kendi yetki alanları dışında olduğunu olayın çözümü için Şer’i Mahkemeye başvurulması gerektiğini

⁷⁹ VİBMA, Defter No. 1854, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 1580, 13 Mayıs 1913, s. 172.

⁸⁰ Küçük, *a.g.e.*, s. 71.

belirtmiştir.⁸¹ Karar örneğinden farklı sonuçlar çıkarmak da mümkündür. İncelenen tüm kayıtlarda ilk kez “Şer’i Mahkeme” ibaresi geçtiği gibi idare ilk kez kendisine iletilen bir talebi yetki alanlarının dışında olduğu gerekçesiyle uygulamaya koymamıştır. Bunun dışında Ada’da varlığı anlaşılan ancak bu karar dışında başka bir örneği olmayan Rufai tarikatı’nın da Kandiye’de temsilcileri bulunmaktadır.

Karar defterlerinden edinilen bilgilere göre Kandiye’de faaliyet yürüten tarikatlardan biriside Nakşibendî Tarikatıdır. Tarikatın kurucusu olarak Muhammed el-Buhari kabul edilmektedir.⁸² Buhara’da ortaya çıkan tarikat Anadolu’nun İslamlaşması sırasında bu coğrafya ya kadar ulaşmış ve Osmanlı Devleti aracılığıyla da Balkanlara ve Adalara ulaşabilmiştir. Kandiye’de Balta Camii şerifi Mahallesi’nde bulunan ve Derviş Abdullah Paşa’nın kurduğu tarikatın dini lideri (halifesi) olan Mollazaki bin Mehmed 1919 senesinde vefat etmiş ve yerine halife olarak Efdal bin Ethem atanmıştır.⁸³ Bunun dışında Cemaat idaresi ile Nakşibendi tarikatı tekkelerinden “Şeyh Ezraî Tekkesi’nin” merhum Hamza Bey’in ortak varisleri olduğundan da önceki bölümlerde bahsedilmiştir.⁸⁴

Kandiye örneğinde verilere ulaşmamız mümkün olmasa da Ada’da özellikle Hanya merkezli Mevlevi tarikatını da görmek mümkündür. 1880 yılında Süleyman Şemsi Dede Efendi tarafından Hanya’da faaliyete başlayan tarikat⁸⁵ mübadeleye değin oldukça önemli faaliyetler yürütmüşlerdir. Mübadele sürecinde de

⁸¹ VİBMA, Defter No. 162, İhtiyar Meclisi Mukarreratına Mahsus Defter, Karar No: 3525, 24 Nisan 1337, s. 26.

⁸² Küçük, *a.g.e.*, s. 97.

⁸³ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3154, 11 Şubat 1335, s.s. 98-101.

⁸⁴ VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2929, 25 Nisan 1335, s. 13.

⁸⁵ İsmail Kara, *Hanya/Girit Mevlevihanesi Şeyh Ailesi Müştemilatı Vakfiyesi Mübadelesi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2006, s. 28.

Hanya'da önemli ölçüde Müslüman halka yardımcı olan tarikat ve üyeleri Mübadele anlaşması gereğince Ada'dan ayrılmak zorunda kalmışlardır.⁸⁶

Sonuç olarak Kandiye genelinde kabul gören Bektaşî tarikatı dışında da birçok tarikat incelenen dönem içerisinde faaliyet yürütmektedirler. Genelde kendilerine ait vakıfları bulunan bu tarikatların maddi olarak sıkıştıklarında idareden borç isteyebildikleri anlaşılmaktadır. İdarenin ekonomik desteği dışında hukuksal açıdan da söz konusu tarikatlara bağlı tekke ve dergâh çalışanlarını koruyup kolladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca söz konusu tarikatların camilerine imam müezzin gibi görevlileri de yine Cemaat idaresi atamaktadır.

---

⁸⁶ Kara, *a.g.e.*, s. 72.

IV. BÖLÜM: KANDİYE MÜSLÜMAN CEMAATİNİN ADA'DAN AYRILIŞI

IV.1. Mübadele Sözleşmesi

Lozan Antlaşmasına ek olarak Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan Mübadele sözleşmesi, her iki devletin hedefleri olan ulus devlet ideali açısından oldukça önemli anlamlar taşımaktadır. Mübadele fikri, Lozan görüşmelerinden önce de karşılaşılan bazı sorunlar nedeniyle gündeme gelmiştir. Ancak kesin olarak uygulanması ve şartlarının belirlenmesi Lozan Antlaşması ile olmuştur.

Türk-Yunan toplumları arasında yaşanan sorunlar, uzunca bir tarihi sürecin sonucudur. 1830'da Yunanistan bağımsızlığını kazandığı sırada nüfus açısından homojen bir yapıya sahiptir. Ancak Tesalya, Makedonya, Girit, Epir ve Ege adalarının Yunanistan'a katılmasıyla nüfus yapısındaki türdeşlik de değişmeye başlamıştır.¹

Yunanistan'ın bağımsızlıktan sonraki amacı sınırları içinde yalnızca Yunanlıların yaşadığı bir devlet oluşturmaktır. Bu amaçla çizdiği sınırlar ise Batı Anadolu bölgesine kadar uzanmaktadır.²

Türkiye'nin emperyalizme karşı büyük bir kararlılık sonucunda başarıyla sonuçlandırdığı kurtuluş mücadelesi, cephe savaşı olarak Yunanistan ile yapılan bir dizi savaşı içermektedir. Bu savaşların 1922 yılında Türkiye'nin lehine

¹ Seçil Akgün, "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Türk-Yunan İlişkileri*, Gen. Kur. yay., Ankara, 1986, s. 242.

² Akgün, a.g.m., s. 244.

sonuçlanması, Türk-Yunan toplumları arasında demografik hareketliliği de beraberinde getirmiştir. Yunan ordusunun Büyük Taarruz Savaşı'nda yenilmesinden sonra, 1922 Eylül ayından itibaren Rumların büyük bir kısmı Anadolu'yu terk etmiştir.

Yunanlıların Anadolu macerasının savaşıyla son bulmasıyla birlikte Yunanistan'a büyük bir göç dalgası başlamıştır. Türkiye'de yaşayan Rumlar, Anadolu'da Yunan işgali sürecinde sergiledikleri tavır nedeniyle Anadolu'yu terk etmek zorunda kalmışlardır. Lozan görüşmelerinde de Venizelos, İstanbul Rumları ve Batı Trakya Türklerinin değişimi ile birlikte Batı Anadolu'daki Rum nüfus ve onların haklarını sürekli gündeme getirmiş, Girit politikalarının devamını burada da yürütmek istemiştir. Yunanistan, özellikle "Megali İdea" ideali çerçevesinde topraklarında tamamen Yunanlılardan oluşacak bir ulus devlet oluşturma amacını gütmüştür.³

Kurtuluş Savaşı yenilgisi ile göçmen akınıyla karşı karşıya kalan Yunanistan önemli ekonomik, siyasal, sosyal sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle Yunanistan bir taraftan bu göçmenlerin terk ettikleri Türk topraklarına geri dönmeleri, diğer taraftan Anadolu'daki Rumlardan boşalan yerlere nakledilmelerini istemiştir. Milletler Cemiyeti savaş sonucu ortaya çıkan bu göçmen sorununu incelemek için Dr. Nansen'i görevlendirmiştir. Nansen incelemeleri sonucunda hazırladığı ilk raporunda; Anadolu'dan Yunanistan'a giden Rumların oradaki Türklerin hayatını olumsuz şekilde etkilediğini, aynı şekilde Türkiye'de kalan Rumların da Türklerin baskılarından yakındıklarını

---

³ Richard Clogg, *Minorities in Greece*, London 2003, Hurst&Company, s.s. 81-94.

belirttikten sonra, Yunanistan'daki Türklerle Türkiye'deki Rumların değiş tokuş edilmesi, bunun isteğe bağlı olmasını, İstanbul Rumlarının mübadele kapsamı dışında tutulmasını teklif etmiştir.⁴

Lozan Konferansı'nda 1 Aralık 1922 tarihli oturumunda sadece mübadele sorunu gündeme getirilmiştir. Lord Curzon'un çağrısı üzerine Nansen'in raporu dahilinde Türkiye ile Yunanistan arasında bir nüfus mübadelesi yapılması gereği ifade edilerek mübadele için alt komisyonların kurularak çözüm için kararların alınabileceği belirtilmiştir.

İsmet İnönü, Anadolu'daki barınma yerleri sorunun çözülmemesinden dolayı mübadele işleminin daha sonra yapılmasını istemiş ve İstanbul, İzmir'de yaşayan Rumların zorunlu olarak göç etmesine karşı çıkararak, göçün isteğe bağlı olmasında ısrar etmiştir. Lord Curzon, ise gönüllü göç olursa işlemin çok uzayacağını iddia ederek zorunlu göçü savunmuş, ekonomik olarak Türkiye'ye zararı olacağı iddiasıyla da İstanbul Rumlarının mübadele dışı tutulmasını savunmuştur.⁵

Lozan görüşmelerinde Mübadeleye görüşmelerini yapmak üzere kurulan, komisyon'a bağlı Alt Komisyon'da da ayrıca, on üç oturum yapıldıktan sonra, 27 Ocak günü karara ulaşılmıştır. Lozan Konferansı sona ermeden önce de, "Türk-Yunan Ahali Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" 30 Ocak 1923'te imzalanmıştır.⁶

---

⁴ Akgün, a.g.m., s. 247

⁵ Çev. Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı tutanaklar-belgeler*, T.I ,C.I, K.I, YKY, İstanbul 2001, s.s. 121-124.

⁶ *Düstur*, III. Tertip, C.V, Ankara, 1969, s.205, 10 Muharrem 1342/1923 ve tarih ve 340 sayılı kanun; *Hakimiyet-i Milliye*; *Akşam*; *Cumhuriyet*; *Tanin*, 30 Ocak 1923.

Buna göre; 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren başlayacak olan mübadeleden İstanbul Rumları 30 Ekim 1918 tarihinden önce şehremaneti sınırları içinde oturanlar ve Batı Trakya Türkleri de mübadele kapsamının dışında bırakılmışlardır.. Mübadeleye tabi olan bölgelerde 18 Ekim 1912 tarihinden bu yana göçmen durumunda olan ve yerlerini terk etmiş olanlar, aileleri terk ettikleri halde kendileri Türkiye’de kalmış olan Rumlar birinci dereceden mübadil sayılmışlardır.⁷

IV.2. Mübadele Hazırlıkları ve Kandiye Müslüman Cemaati

Mübadele sözleşmesinin imzalanması ve işlemlerinin tamamlanması süreci mübadeleye tabi tüm bölgelerde olduğu gibi Girit’te de oldukça yoğun geçmiştir.

Mübadele sürecinde Girit önemli noktalardan biridir. 1913 tarihine kadar geçen süre içerisinde Ada’da yaşanan gelişmeler çerçevesinde Müslümanlar, karşı karşıya kaldığı baskı ve zorlamalar sonucunda Anadolu’nun çeşitli vilayetlerine göç etmeye başlamışlardır.⁸ 1913 yılından mübadele sürecine değin toplu bir göç hareketini gerçekleştirip gerçekleştirmediğine ilişkin veri olmamakla birlikte 1913–1924 yılları arasındaki Müslümanlara ait nüfus verileri benzerliği böyle bir göçün yaşanmadığı fikrini kuvvetlendirmektedir.

---

⁷ *Vakit*, 8 Şubat 1923.

⁸ Fahriye Emgili “Girit’ten Antalya’ya Yönelik Göçler (1897-1912)”, *Cumhuriyet Döneminde Antalya Sempozyumu*, 17-18 Aralık 2004, Akdeniz Üniversitesi, Antalya, 2007, s. 148; Emgili, “Tarsus’ta Girit Göçmenleri”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXV, s. 39, Mart 2006, Ankara.

Sözlü tarih görüşmeleri, anılar ve romanlarda yer alan ortak tema, Ada Müslümanlarının son on-on bir yıllık zaman diliminde yaşamlarının çok rahat olmadığı yönünde bir izlenim oluşturmaktadır. Örneğin Tahmiscizade Mehmet Macid, hatıralarında 1921 tarihinde artık Girit'te Müslümanların şehir dışına çıkmaz hale geldiklerini ve mülklerini yok pahasına satmak zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Kurtuluş Savaşı sonucunda imzalanan Lozan Antlaşması'nda yer alan Mübadele sözleşmesi ile zorunlu nüfus değişimi kararı da Tahmiscizade'ye göre Girit Müslümanları için “ölümü hayata değiştirmek” anlamını taşımaktadır.⁹

Benzer sorunların dönemin Türkiye Mübadele temsilcisi Tevfik Rüştü Bey'e dilekçeler ile iletildiği bilinmektedir. Antalya milletvekilleri Ahmet Saki ve arkadaşları, “Girit halkına yapılan işkencelerden” bahsettikleri 25 Ekim 1923 tarihli dilekçelerinde Girit Müslümanlarının bir an önce bu durumdan kurtulması için gerekenin yapılmasını istemişlerdir.¹⁰ Tevfik Rüştü Bey, Doğu Makedonya ve Girit halkına yapılan kötü muamelenin durdurulması ayrıca mallarına zorla el konulan halka, mallarının geri verilmesi konusunda Yunan Hükümeti'nden teminat istemiştir. İstenilen teminat da Yunanistan Hükümeti tarafından verilmiştir.¹¹

Mübadele sürecinin Ada'da ve Kandiye'de nasıl görüntüler oluşturduğu ile ilgili ulaştığımız veriler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Çalışmamızın temel malzemesini oluşturan, Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivinde yer alan Kandiye Müslüman Cemaatine ait kayıtlarda ilginç bir şekilde mübadele sürecine ilişkin genel olarak çok fazla karara rastlanılamamıştır. Söz

⁹ Tahmiscizade Mehmed Macid, *Girit Hatıraları*, Yay. Hazırlayan İsmet Miroğlu- İlhan Şahin, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1977, s. 50.

¹⁰ *BCA*, 30.10.0.0./123.874.34.

¹¹ *BCA*, 30.10.0.0./123.874.30.

konusu kayıtlar 1912–1913 yılından başlayıp, 1924 yılına kadar ulaşmaktadır. Bu süreç içinde ve özellikle 1923 yılından sonraki dönemlere ilişkin karar örneklerinde de mübadele işlemlerinin Kandiye’de nasıl yürütüldüğüne ilişkin çok fazla ipucu yer almamaktadır. Kandiye özelinde çok fazla örneğine rastlanılmayan mübadele işlemlerine, Mübadeleye tabi olan diğer Yunanistan topraklarındaki Cemaat-ı İslamiye idarelerine ait kayıtlarda örnekler göstermek mümkündür.¹² Kayıtlarda genel olarak yer almayan bir başka olgu da döneme ilişkin veri elde edilen tüm kaynaklarda ada Müslümanlarının maruz kaldığı baskı ve acılardan bahsedilirken, söz konusu arşivde bulunan kayıtların bu tip bilgileri birkaç örnek dışında neredeyse hiç içermemesidir. Bu durumun nedenleri ile ilgili farklı tartışmalar yürütülebilir. Ancak bu kayıtların aynı zamanda Yunanistan’ın resmi kayıtları olduğu gerçeği de göz önünde tutulmalıdır.

Genel olarak, Mübadele sözleşmesinin imzalanmasından sonra Türkiye’ye getirilecek olan mübadillerin ihtiyaçlarına yönelik hazırlıklara başlanmıştır. İlk olarak, bu göçmenlerin Yunanistan’daki mallarının tasfiye işlemlerinin yapılması ve limanlara sevk edilmesi gerekmektedir.

Kandiye Müslümanları kentte mübadele işlemlerini büyük bir şaşkınlık içinde karşılamışlardır. Ada’dan ayrılma düşüncesinin ilk etapta Müslümanlar üzerinde nasıl bir etki yarattığını bilemiyoruz. Ancak sözlü tarih görüşmelerinden anlaşıldığı kadarı ile Müslümanların Ada’dan ayrılmak istememelerine karşın maruz kaldıkları aşırı baskı ve saldırılar sonucunda hayatlarını kurtarmak için bir şekilde bu

---

¹² Nükhet Adıyeke, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: Cemaat-ı İslamiyeler 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi Araştırma Projeleri Dizisi, Ankara, s.s. 63-67.

süreci kabul ettikleri anlaşılmaktadır.¹³ Mübadillerle yapılan tüm görüşmelerde ortaya çıkan bir başka benzerlik de Girit'te sahip oldukları malların değerini Türkiye'de alamadıkları düşüncesidir. Anlaşıldığı kadarıyla Türkiye'ye gelen mübadillerin büyük bir çoğunluğu kendilerine verilen mülklerden memnun olmamışlardır. Mübadele süreci öncesinde de Müslümanların kendi mülk ve mallarını satma işlemleri mübadele ile iyice artmış çevirebildikleri kadarıyla mallarını nakde çevirmişlerdir. Nakit paralarını yanlarında taşıyabilmişler bu paralar için herhangi bir vergi alınmamıştır.¹⁴

Mübadele henüz başlamamasına rağmen kendi olanaklarıyla sınırlara doğru yönelen insanların iskele ve limanlara dolması, olanağı olanların vapurla ve trenle yanlarına alabildikleri eşyalarıyla göç etmeye başlaması üzerine Sıhhiye ve Muaveneti-i İctimaiye Vekaleti, "*Mübadele Talimatnamesi*" yayınlanmıştır. Bu talimatnamenin konumuz açısından ilgili maddelerine göre:

- Mübadillerin sorunlarını çözebilmek için öncelikle muhtelit bir komisyon kurulmuş, sonra bu komisyonun aldığı kararları işleme koyabilmek için tali komisyonlar kurulmuştur.

Bununla birlikte, Türk-Rum Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi ve Protokolü gereğince bir karma komisyon kurulması öngörülmüştür. Bu karma komisyonun başkanlığını tarafsız üç üyeden her birinin sıra ile yapmasına karar verilmiştir.¹⁵ Komisyon, taşınır ve taşınmaz mallarının tasfiyesine girişmekle de yetkili kılınmıştır.

¹³ Mehmet Arseven ile yapılan görüşme, 25.04.2007, Kösem Hazar, Fatma Özçelebi, Nimet Ardıç ile yapılan görüşmeler 18.04.2007; Sevim Gül ile yapılan görüşme, 09.05.2007.

¹⁴ Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.s. 72.

¹⁵Ladas, *a.g.e.*, s.s. 353-376; İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, I, (1920-1945)*, TTK yay., Ankara 1983, s.s. 177-183.

Tasfiye edilecek mallara, haklara ve menfaatlere ilişkin tüm itirazların komisyonda kesin olarak sonuca bağlanmasına karar verilmiştir.¹⁶

Yunanistan'da; Muhtelit Mübadele Komisyonu 17 Temmuz 1923 tarihinde Selanik, *Kandiye*¹⁷, *Hanya*, Drama ve Kavala'da görev yapmak üzere alt komisyonlar oluşturmuştur. Bu komisyonlar tarafsız bir başkan ve biri Türk, diğeri Yunanlı olmak üzere iki üyeden oluşmaktadır. Alt komisyonların birinci görevi, azınlıkların can ve mal güvenliğini sağlamaktır. Müslümanların, sevk gününe değin güvenlikleri sağlanıp tasarruf hakları iade edilmez ise Türk üyeler komisyondan çekileceklerini belirtmişlerdi.¹⁸ Kandiye Komisyonunun başında "Kandiye Türk Sevkıyat Heyeti Reisi" sıfatıyla Mustafa Bey'in ismi geçmektedir.¹⁹

Türkiye Cumhuriyeti İmar ve İskân Vekâleti'nden Mustafa Bey'e gönderilen yazılarda, Vekaletin, Kandiye'den imzasız telgraflar aldığını ve bu telgraflarda Kandiye'de 9.000, Resmo'da 2.600, Hanya'da 4.000 ve Estiye'de 633 muhacirin hazır beklediğinin bildirildiğinden bahsedilmiştir. Vekâlet Mustafa Bey'den bu rakamların doğruluğunun tespit edilmesini gerçek rakamlar ile birlikte muhacirlerin Ada içinde hangi bölgelerde hazır beklediklerinin bildirilmesini istemişlerdir.²⁰

Kandiye Türk Sevkıyat Heyeti Reisi Mustafa Bey'in aynı zamanda, Muhtelit Mübadele Komisyonu altında kurulan Girit heyeti başkanlığı görevini yürüttüğü de anlaşılmaktadır. Görevi doğrultusunda "Türkiye Cumhuriyeti Baş

¹⁶ *TBMMZC*, İçtima I, Devre II, C. I, Ankara 1961 , s.175-179; Soysal, *a.g.e.*, s.s. 177-183; Meray, K.II, s.s. 20-21.

¹⁷ Arı, *a.g.e.*, s.s. 72-73.

¹⁸ Nedim İpek, *Samsun ve Mübadele*, TTK Yay., Ankara, 2002, s. 31.

¹⁹ *BCA*, 272.11.11/17.72.1.

²⁰ *BCA*, 272.11.11/17.72.1.

Vekâleti Kalem-i Mahsusa Müdüriyeti tarafından Mustafa Bey'e diplomatik pasaport verilmesine karar verilmiştir.²¹

Mübadele işlemleri çerçevesinde, Yunanistan'dan gelecek göçmenlerin sağlık ve gıda gibi başlıca ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla İmdad-ı Seferiye heyetleri gönderilmiştir. 1923 Kasım'ından önce biri başhekim olmak üzere iki doktor, bir eczacı, on memur ve iki hademedden oluşan Yirmi Altıncı Ayvalık heyeti göreve başlamıştır. Aynı tarihte bir başhekim, bir eczacı, on iki memur ve hademedden oluşan Yirmi Yedinci Selanik Heyeti ile Yirmi Sekizinci *Hanya*; Yirmi Dokuzuncu *Kandiye* ve Otuzuncu Kavala heyetleri de görevlerine başlamıştır.²²

Yirmi Dokuzuncu *Kandiye* Heyeti dispanserlerinde 1924 Ocak ayına kadar 1.250 kişi muayene edilerek ilaçları sağlanmıştır.²³ Yine, Yirmi Dokuzuncu *Kandiye* İmdâd-ı Seferiye Heyeti, 17 Kasım 1923'ten 7 Ocak 1924 tarihine kadar 1.300 kişiyi dispanserlerde tedavi etmiştir. *Kandiye*'de 14.000 Müslüman'dan 206'sının günlük olarak iâşesi karşılanmıştır. Heyet, burada 7.000 kişiye çiçek aşısı yapmış ve ayrıca Türk olmayan unsurlardan tedavi olmak isteyenleri de tedavi etmiştir.²⁴

Mübadele henüz başlamamış olmasına karşın, Batı Makedonya'da Müslüman Türklere karşı uygulanan baskılardan dolayı yollara dökülen Müslümanlar Selanik ve Kavala, *Hanya* ve *Kandiye* gibi limanlara yığılmaya

²¹ *BCA*, 30.18.1.1/10.31.3.

²² Mesut Çapa, "Lozan'da Öngörülen Türk-Ahali Mübadelesinin Uygulanmasında Türkiye Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyetinin Katkıları", *Atatürk Yolu*, Kasım 1988, Yıl:1, Sayı:2, s. 246.

²³ *THAM*, 3/30, 15 Şubat 1924, s.s. 141-142.

²⁴ *THAM*, 3/30, 15 Şubat 1924, s. 198.

başlamışlardır. İskân Teavün Cemiyetine göre; Yunanistan'dan Anadolu'ya gelecek Türk göçmenlerin sayısı Girit ve adalardan toplam 50.000 kişidir.²⁵

Türkiye'den gelen Rum mübadillerin Türklerin evlerine yerleştirilmesi, evlerinden olan Türklerin kendi çabalarıyla ihraç iskelelerine doğru göç etmelerine neden olmuş, ayrıca Yunan hükümeti Müslüman tasarrufları üzerinde sınırlama getirmiştir.²⁶ Hilal-i Ahmer Cemiyeti doktorları ve görevlileri tarafından, iskelelere yığılan mübadillerin aşuları yapılarak bulaşıcı hastalıklara karşı önlem alınmış, yiyecek ve giyecek ihtiyaçları karşılanmaya çalışılsa da, en önemli sorun mübadillerin taşınması meselesi olmuştur.

Tevfik Rüştü Bey, Selanik'te ve *Girit*'te bulunan ziraatçı mübadillerin gereken durumlarda taşıma işinde kullanılacak gemilerde Türk bayrağı olup olmadığına bakılmaksızın hemen taşınmasını istemiştir. Hem taşıma işi için hem de vapurlarda mübadillerin iaşesin karşılanabilmesi için Selanik'te bulunan Hilal-i Ahmer temsilcilerine 20.000 drahmi gönderen Tevfik Rüştü, limanlarda ve mıntika noktalarında sıhhiye memurlarının bulunmasını, mübadillerin ekmek ihtiyaçlarının vaktinde karşılanmasını istemiştir.²⁷

Mübadillerin limanlara doğru akın etmesi Vekâlet'i hemen bir çözüm bulma konusunda sıkıştırmıştır. Mübadele başlamadan dahi bir kısım mübadil kendilerinin temin ettiği araçlarla ve yaya olarak yola çıkmışlardır.

²⁵ Çanlı a.g.m., s. 61.

²⁶ *Vatan*, 22 Eylül 1923.

²⁷ *BCA*, 272.11/17.77.8(2);272.1117.76.10(7).

Mübadillerin Selanik, *Kandiye* gibi önemli liman merkezlerine yığılması, Türk Hükümeti'ni nakliyat işini demiryollarından yapmayı planlamaktayken deniz yoluyla yapmaya zorlamıştır.

Mübadillerin taşınma meselesinde Türk vapurculara taşıma işinin verilmesi için yapılan görüşmelerin sonunda Mübadele İmâr ve İskan Vekaleti adına İkinci İstanbul Mıntıka Müdürü, Erkan-ı Harp Miralay Ari Beyefendi ve vapur sahiplerinden Sufizade Bey 1923 yılı ocak ayında bir mukavele üzerinde anlaşmıştır. Bu mukaveleye göre:²⁸

- Girit, Sakız gibi ve sair Akdeniz adasından, Selanik ve Kavala'dan Yunanistan'ın birçok iskelelerinden toplu halde alınan Müslüman ahalinin eşya ve hayvanlarıyla birlikte Vekâlet'in kontrolünde İstanbul'a ve Akdeniz'de Mersin'e kadar, Karadeniz'de Trabzon'a kadar belirlenen iskelelere vapurlarla nakledileceği kabul edilmiştir.

Bu mukavelenamenin bazı noktaları düzeltilerek 3 Şubat 1924 tarihinde Mübadele İmar ve İskân Vekâletinden Heyet-i Vekile'ye bildirilmiştir.

Mübadelenin başlamasına az bir süre kala Anadolu'ya yakın Adalardaki Müslümanlar da kendi olanakları ve resmi vapurlarla özellikle Ayvalık'a çıkmaya başlamışlardır. Midilli ve Girit adasındaki Müslümanlar, mübadeleye ilişkin haberlerin duyulmasıyla iskelelere yığılmaya başlamışlar ancak yeterli vapur ve mavnanın olmamasından dolayı da sıkıntılar yaşamışlardır.²⁹ Taşıma işleminin başlamasıyla beraber 1923 yılı sonuna kadar *Girit*, Kavala, Drama ve Selanik'ten

²⁸ *BCA*, 30.18.0.0/8.50.14

²⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, 16 Ekim 1923.

60.318 göçmen getirilmiştir.³⁰ Midilli Müslümanlarının oluşturduğu 1.400 kişilik kabile 1923 Ekiminde Ayvalık'a çıkmıştır.³¹

Ayvalık limanına gelen diğer adalı Müslümanlar da Girit mübadilleridir. Mübadelenin başlamasından önce birçok Giritli mübadil kendi imkânlarıyla İzmir ve Aydın kıyılarına çıkmıştır. 1923 yılı Kasım ayı itibariyle Bahr-ı Cedid vapuru ile 1000, Giresun vapuru ile 2000 kişilik ve çoğunluğu sıvacı, fırıncı, dülger ve balıkçı gibi mesleklerden oluşan kabileler yola çıkmıştır.³²

Seyr-ü Sefain İdaresinden kiralanan vapurlarla taşınan göçmenlerin buldukları vapurların her birinde Kızılay doktoru bulunmaktadır. Kızılay doktorlarının buldukları vapurlarda göçmenlere ilişkin raporlar tutmuşlardır. Bu raporlara göre tarihinde Selanik Limanından Giresun adlı vapurla Kandiye'den 1769 kişi Çeşme ve Urla'ya nakledilmiştir (31.03.1924).³³ Bununla birlikte 1924 yılı ocak ayı sonuna kadar Kandiye'den toplam 6659 kişi nakledilmiştir. 1924 yılı Mart ayı sonunda ise nakledilen kişi sayısı 10.432 olmuştur.³⁴ Girit Müslümanlarının nakli 1924 yılının ilk yarısı içinde de devam etmiş ve mübadelenin başlangıcından 19 Temmuz 1924 tarihine kadar Kandiye'den 13.975 göçmen Türkiye'ye nakledilmiştir.³⁵

³⁰ *Hakimiyeti Milliye*, 7 Ocak 1924.

³¹ *Vakit*, 19 Ekim 1923.

³² *Hakimiyet-i Milliye*, 25 Kasım 1923.

³³ Çanlı, a.g.m., s. 53.

³⁴ Onur Yıldırım, *Diplomasi ve Göç Türk- Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s.222.

³⁵ *THAM*, 111/36, 15.08.1924, s. 407.

Girit'ten gelenlerden özellikle bağcılıkla uğraşanlar Bozcaada'ya; diğer Girit göçmenleri de İstanbul ve Bodrum'a meslekleri dolayısıyla yerleştirilmişlerdi.³⁶

Yunanistan'ın çeşitli iskelelerine yığılan mübadillerin en sağlıklı biçimde Türkiye'ye taşınmasının hemen ardından mübadillerin nereye yerleştirileceği önemli bir sorundu. Mübadiller Türkiye'de yerleştirilirken üzerinde durulan noktalar, göçmenlerin ekonomik durumları ve yaşam şartlarına uygun yerleşim birimlerine iskân edilmeleri idi. Bu amaçla da, göçmenlerin geldikleri coğrafi şartlar, meslekleri, tarımsal uğraşları; bölgenin iskâna uygun olup olmadığı dikkate alınmıştır.³⁷

Göçmenlerin Türkiye'ye hareketinden önce, onların beceri ve uğraşı türlerini gösteren çizelgeler hazırlanmıştır. Örneğin bu doğrultuda, Mersin ve çevresine Midilli, Girit ve diğer adalardan çiftçi, bağcı ve zeytincilikle uğraşanların getirilmesi kararlaştırılmıştır.³⁸ Ayrıca İskan ve Teavün Cemiyeti'nin raporlarına göre; Kandiye, Hanya ve Resmo göçmenlerinin bir kısmı tüccar olduğu için İstanbul, İzmir, Bursa'ya yerleştirilmesi gerekmektedir.³⁹

Arşiv belgelerine göre; iskan mıntıkları içinde bulunan Serez havalisinden 20.000 tütüncü, 15.000 çiftçi ve bağcı, 5.000 zeytinci olmak üzere 40.000 mübadilin yerleştirilmesi planlanan, Adana ve havalisi mıntukasına Midilli, Girit ve diğer adalardan 30.000 çiftçi, 20.000 dağcı ve zeytinci iskan edilmiştir.⁴⁰

³⁶ *THAM*, III/30, 15 Şubat 1924, s. 198.

³⁷ *BCA*, 272.11/17.77.9

³⁸ Tahmizcizade, *a.g.e.*, s.60.

³⁹ Fahriye Emgili, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Mersin'in Sosyo-Ekonomik Yapısına Etkileri", *Tarih İçinde Mersin Kolokyum II*, Mersin Üniversitesi Yayınları, Mersin, 2006, s. 136.

⁴⁰ *BCA*, 30.10/123.873.18.

IV.2.1. Mübadele Sürecinde Kandiye’de Taşınmaz Malların Tasfiyesi

Mübadele sürecinde Müslüman vakıflarına ya da Cemaat-ı İslamiye İdaresi’ne ait birçok mülkün çeşidi, sayısı ve tasfiye sürecindeki durumu da mübadele çerçevesinde oluşturulan komisyonlar tarafından kayda geçirilmiştir. Söz konusu kayıtların içeriğinde özel mülkler yer almamaktadır. Kişilere ait olan taşınmaz mal varlıkları mübadele sürecinde ayrı bir işleme tabi tutulmuştur.⁴¹ Söz konusu kayıtlar, Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi’nde 613 numaralı “Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-i İslamiye Evkaf Tasfiye Defteri”nde yer almaktadır.

Mübadele sürecinde gerçekleştirilen birçok işlemde biri de belirli iskân bölgelerinde faaliyet gösteren tali komisyonların söz konusu kayıt işlemleridir. Kayıt bilgileri Girit’te kalan hayrat çeşitleri dışında farklı konularda da bilgi vermektedir. Hayratların yerlerinin tarif edildiği birçok örnekte, bulunduğu mahal, çevresindeki yapılar ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Örneğin, Kandiye’nin Devski Karyesi’nde, “Cami ve mekteb meşrutahaneleri” olarak geçen iki emlakın çevresinde Horasan Bektaşî Tekkesi Emlaki ve Ali Amamaki’nin emlaki bulunmaktadır. Tasfiye sürecinde ise söz konusu emlak, Rum Cemaati tarafından “Kiliseye tahvil” edilmiştir.⁴²

⁴¹ Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.s. 72-73.

⁴² VİBMA, Defter No. 613 Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-i İslamiye Evkaf Tasfiye Defteri, Sıra No: 215, s.s. 176-177.

Tasfiye işlemleri sürecinde Kandiye’de bulunan vakıf mülkleri arasında en fazla adı geçen emlak türü, “mezarlık ya da mezarlık arsalarıdır.”⁴³ İkinci olarak cami, okul binaları ya da yine bu mülkler için ayrılmış olan arsalar ile çeşmelerden söz edilebilir. Bina, hane gibi mülk türlerine ait örnekler ise oldukça az rastlanmaktadır. Vakıf tasfiyesine ait bu örneklerin mezarlık, arsa ya da cami gibi belirli örneklerde toplanmasının nedeni ile ilgili kesin bir veriye ulaşılamamıştır. Ancak çok büyük ihtimalle mübadillerin özel mülkleri örneğinde görülen satış işlemleri, vakıflar örneğinde de gerçekleşmiştir. Vakıf mütevellileri vakıflarına ait paraya çevrilebilecek her türlü mülkü satma yolunu seçmişlerdir.

Söz konusu kayıtlarda görülen bir başka durum da tasfiye sürecinde Rum cemaatin tutumuna ilişkindir. Mülklerin çeşidi, çevresi “lira” cinsinden değeri verildikten sonra tasfiye sürecindeki durumuna ilişkin detaylar da kararlarda yer almıştır. Kalan mülklerin Rum cemaat tarafından nasıl alındığına ilişkin genellikle üç farklı ifade kullanılmaktadır. Bunlar, “ittihaz kılındı, zabt edildi, tahvil edildi” ifadeleri şeklinde kayda geçirilmiştir. *Tahvil*, kelime anlamı olarak, “bir halden başka bir hale getirmek, değiştirmek, döndürmek”⁴⁴ gibi anlamlara gelmektedir. Örneğin bir dönüştürme girişimi, “karye-yi mezkûrda Cami’i arsası Karye Cemaat-i Hıristaniye tarafından Kilisaya tahvil edilmiştir”⁴⁵ şeklinde açıklanmaktadır. Söz konusu örnekte de görüldüğü gibi genellikle cami ve okul arsaları Rum cemaat tarafından kilise olarak kullanılmaya başlanmıştır. *İttihaz*, kelime olarak “edinmek,

⁴³ VİBMA, Defter No. 613 Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-i İslamiye Evkaf Tasfiye Defteri, s.s. 176-190.

⁴⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat* Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997, s.1023

⁴⁵ VİBMA, Defter No. 613 Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-i İslamiye Evkaf Tasfiye Defteri, Sıra No: 214, s.s. 176-177.

kabullenmek, öyle diye bakmak, kabul etmek”⁴⁶ gibi anlamlara gelmektedir. Kayıtlarda, Cemaat-ı İslamiye İdaresine ait Kosında Karyesi’nde bulunan mülklerden açık yazılmamakla birlikte arsa olduğu anlaşılan emlak, “Karye Rum cemaati tarafından mezarlık ittihaz edilmiştir.”⁴⁷ *Zabt etmek*, “idâresi altına almak, sıkıca tutmak, kendine mal etmek, kavramak, kaydetmek.”⁴⁸ gibi anlamlara gelmektedir. Cemaat-ı İslamiye idaresine ait Apusuloki Karyesinde bulunan emlak, “karye Rum Cemaati tarafından zabt edilmiştir.”⁴⁹ Tahvil ve ittihaz kelimelerinde anlamsal açıdan herhangi bir zorlama yargısı içermezken, “zabt etmek” zorlama yargısını taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında söz konusu mülklerin tamamın olağan bir tasfiye sürecinin içinde Rum tasarrufuna bırakılmadığı da düşünülebilir.

Tasfiye işlemleri sürecinde yukarıda da belirtildiği üzere kurumsal olarak Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi’ne ait birçok mülkün de tasfiye işlemi gerçekleştirilmiştir.

IV.2.2. Mübadele Sürecinde Kandiye Cemaat-ı İslamiyesi’ne Ait Evrakın Tespiti ve Nakli

Mübadele süreci genel kanının aksine kişilerin zorunlu göçünün yanı sıra o kişilere ait birçok eşyanın ve evrakın da göçü anlamına gelmektedir. Mübadele sürecinde kişisel işlemlerin yanı sıra Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresine ve

⁴⁶ Devellioğlu, a.g.e., s.470.

⁴⁷ VİBMA, Defter No. 613 Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-i İslamiye Evkaf Tasfiye Defteri, Sıra No: 246, s. 180.

⁴⁸ Devellioğlu, a.g.e., s.1163.

⁴⁹ VİBMA , Defter No. 613 Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-i İslamiye Evkaf Tasfiye Defteri, Sıra No: 243, s. 180.

Kandiye’de faaliyet gösteren vakıflara ait tasfiye işleri yürütülmüştür. Bunlar dışında mübadele sürecinde, bugüne değin çok fazla bilinmeyen bir başka işlem de Müslüman cemaate ait her türlü bilginin yer aldığı aynı zamanda çalışmamızın temel kaynaklarını oluşturan Kandiye Müslüman Cemaatine ait kayıtlarında da Türkiye’ye taşınmasıdır. Yunanistan’dan Türkiye’ye gelen mübadiller yanlarında vakıflarına, gelirlerine, giderlerine, eğitim ve dini prosedürle yürütülen işlerine ilişkin tüm kayıtlarını da beraberlerinde getirmişlerdir. Mübadillerle gelen tüm bu kayıtlar ya da “defterler”, Yunan uyruklu Müslüman mübadillerin Yunanistan sınırları içerisinde sürdürdükleri sosyo-ekonomik yaşamlarına ilişkin bilgileri içeren en önemli kaynaklardır.

Söz konusu defterlerin varlığı ile ilgili bilgiler oldukça yeni ve azdır. Taşınabilir kültür varlıkları olarak göçmenlere ait belgelere yönelik tek örnek Nuri ve Nükhet Adıyeke’ nin çalışmalarıdır.⁵⁰ Bu çalışmalar çerçevesinde bilgi sahibi olduğumuz Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi ve bu arşivin içerdiği defterler, şimdiye kadar oldukça az araştırmacı tarafından incelenmiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşiv’inde, yürüttüğümüz çalışmalar sonucunda sadece Kandiye’ye ait defterlerin dışında mübadele sürecinde tutulmuş olan ve Müslümanlara ait ne tür defterlerin bulunduğunu, hangi durumda olduğunun ayrıntılarıyla kaydedildiği 41 Numaralı

44.Söz konusu çalışmalar, bu alana ilişkin ilk ve tek örnekler olup taşınabilir kültür varlıkları olarak, göçmenlere ait belgelere yönelik başka herhangi bir çalışmaya rastlamak mümkün değildir. Çalışmalar için bkz. Nuri-Nükhet Adıyeke, “Newly Discovered in Turkish Archives: Kadi Registers and other Documents on Crete”, *Turcica*, 32, 2000; Nuri-Nükhet Adıyeke, “Recent Discoveries in Turkish Archives: Kadi Registers of Midilli”, *Turcica*, 38 (2006); Nükhet Adıyeke, “Mübadeleye Dair Gizli Kalmış Bir Arşiv” *Toplumsal Tarih*, 13/76, 2000, s.s. 17-20.

fihris defteri⁵¹ de Türkiye'ye ne tür kayıtların taşındığının ortaya çıkmasında önemli veriler sağlamıştır.

Söz konusu defterler ile Kandiye Müslümanlarının Osmanlı Devleti hâkimiyeti döneminden Yunanistan Devleti'nin egemenliğine girdiği sürece değin tutulan kayıtlar mübadele sürecine kadar gelmektedir. Söz konusu 41 numaralı Fihrist defterinde yer alan Kandiye'ye ilişkin en erken tarihli kayıt, 1211 H. (1796-1797 M.) tarihli altmış sayfalık, "Mukataa Küçük Defter"⁵² isimli defterdir. Kandiye için rastlanılan yeni tarihli defterler de 1340 R. (1924 M.) tarihli iki adet defterdir. Söz konusu defterlerden ilki "Kandiye Evkaf-ı Umumiyesi İcare Defteri"⁵³ isimlidir. Defter, yüz yetmiş dokuz sayfadır ve kurşun kalemle tutulmuştur. 1924 yılına kadar gelen diğer defter ise, "İcare Tahsilat Defteri"⁵⁴dir. Bu defter de kurşun kalemle tutulmuştur. Ayrıca kayıtlarda yüz elli sayfadan oluştuğu da belirtilmiştir.

Söz konusu defterler yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere oldukça geniş bir tarih aralığına yayılmışlardır. Ancak bu fihris defterinde yer alan kayıtların tamamı Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde kataloglanmış değildir. Defterlerin tamamının söz konusu arşivin kataloglarında görülememesi ile ilgili iki farklı fikir yürütülebilir. İlki, arşivde henüz tasnifi yapılmamış birçok kayıt olduğunu ancak tasnifleme çalışmalarının devam ettiği bilinmektedir. Bir diğer düşünce de defterlerin Yunanistan'dan Türkiye'ye taşınma sürecinde ya da kayıtların Türkiye'ye geldikten sonraki dönemde yıpranarak yok olması ve belki de kaybolmasıdır.

⁵¹ VİBMA, Defter No.41, Mübadil Cemaat-i İslamiyeye Ait Vakıf Defterleri ve Evrak Katalogu, 1926-1928.

⁵² VİBMA, Defter No.41, Mübadil Cemaat-i İslamiyeye Ait Vakıf Defterleri ve Evrak Katalogu, s. 89.

⁵³ VİBMA, Defter No.41, Mübadil Cemaat-i İslamiyeye Ait Vakıf Defterleri ve Evrak Katalogu, s. 86.

⁵⁴ VİBMA, Defter No.41, Mübadil Cemaat-i İslamiyeye Ait Vakıf Defterleri ve Evrak Katalogu, s. 74.

Mübadil Cemaat-i İslamiyeye ait vakıf defterleri ve evrak katalogunda incelenen döneme (1913–1923) ait yirmi yedi adet defter tespit edilmiştir.⁵⁵ Bu defterlerin büyük bir çoğunluğunu Cemaat-ı İslamiye İdaresine ait Karar Defterleri oluşturmaktadır. Bunun dışında yine idareye ait gelir gider defterleri ile vakıflara ait defterler de yer almaktadır. Çalışmamız çerçevesinde ulaşılabilen tüm defterlerden ortak bir sonuç çıkmaktadır. Cemaat-ı İslamiye İdaresi'nin tüm birimleri gerçekleştirdikleri her türlü işlemi en küçük detayına kadar kayıt altına almıştır. Özellikle gelir-gider defterlerinde harcanan ve elde edilen nakit, ayrıntılı şekilde kaydedilmiş aylık ve yıllık toplamlar ile kayıtların sağlanması yapıldığında çok büyük oranda tutarlılık olduğu gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak Kandiye Müslüman Cemaati ve kendilerine ait tüm kayıtlar mübadele süreci ile yeni vatanlarına Türkiye'ye taşınmıştır. Ana dilleri Rumca olan bu topluluğun kayıtlarının tamamı Osmanlıcadır. Sadece 633 numaralı “Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri”nin sayfalarının bir tarafı Osmanlıca diğer tarafı Rumca'dır.

---

⁵⁵ Bkz. EK. III.

SONUÇ

XIX. yüzyıl'da tüm dünyayı ve özellikle çok uluslu İmparatorlukları derinden sarsan ulusçu düşünceler, Osmanlı İmparatorluğu içinde sonun başlangıcı olmuştur. Gerek Osmanlı Devleti'nin iç dinamikleri ve bu doğrultuda şekillenen demografik yapısı gerekse “millet sistemi” gibi toplumsal tabana yönelik uygulamaları çözülmeyi kolaylaştırmıştır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu coğrafya ile direkt bağlantılı olan dış dinamikleri XIX. yüzyıldan sonra birer dezavantaj haline gelmiştir.

“Doğu Sorunu” temelinde Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini düzenleyen, Büyük Devletlerin çıkar mücadeleleri Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecini hızlandırmıştır. Büyük Devletler hem Osmanlı topraklarında kendi nüfuzlarının arttırmaya yönelik politikalar yürütmüşler hem de diğer devletlerin bu bölgede nüfuz açısından ön plana çıkmasını engellemeye çalışmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünde bir başka etken de çok milletli olan yapısıdır. Fransız Devrimi sonrasında tüm dünyaya yayılan ulusçu düşünceler “çok milletli” Osmanlı Devletini oldukça çabuk etkilemiş ve İmparatorluk sınırları dahilinde yaşayan bir çok ulus bağımsızlıkları için mücadele etmeye başlamıştır. Bu mücadeleler ile Büyük Devletlerin ortak politikalarının aynı noktada buluşması bağımsızlık hareketlerinin kısa sürede başarıya ulaşmasını sağlamıştır.

Bağımsızlık hareketleri içinde ilk başarıya kavuşan, Yunanistan ulusunun yürüttüğü bağımsızlık mücadelesi olmuştur. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanma süreci Osmanlı İmparatorluğu için oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Yunan Devleti'nin kurulması tasarlanan bölgenin neredeyse tamamı coğrafi açıdan Osmanlı

Devleti sınırları içindedir. Ayrıca Balkanlar'da ve Akdeniz'de üstünlük kurma mücadelesi veren Büyük Devletlerin nüfuz alanları da aynı toprakları işaret etmektedir.¹

“Avrupalı devletlerin farklı çıkarlarının ortak sonuçları bağımsız Yunanistan'ın ortaya çıkışını hızlandırmıştır”.² İngiltere başta olmak üzere birçok büyük devlet 1815 Viyana Kongresi'nde belirledikleri politikaları gözden geçirmişlerdir. Bu süreçten itibaren Yunanlılara destek veren en önemli güçlerin başında İngiltere ve Rusya yer almıştır. Dönem itibarı ile her iki devletin uluslararası çıkarları açısından Yunanistan bir kilit nokta konumundadır.³

1828–1829 savaşı sonunda imzalanan Edirne Anlaşması ile Yunanistan bağımsızlık mücadelesini başarı ile sonuçlandırmıştır. 1830 Londra Anlaşması ile de bağımsız Yunanistan'ın sınırları çizilmiştir. Bu sınırlar çizilirken Rumların yaşadığı birçok bölge ile birlikte Girit de bu sınırlar dışında kalmıştır.⁴ Yunanistan'ın bağımsızlığı ile başlayan yeni süreçten sonra Girit, Osmanlı Devleti için önemli bir sorun olmuştur. Özellikle “Megali İdea'nın” en önemli hedefleri arasında yer alan Girit'e bu dönemden sonra Yunanistan sürekli isyan ve bağımsızlık için destek göndermiş ve Ada'daki Rumları Osmanlı'dan kopuş için desteklemiştir.⁵

Ada'nın Yunanistan'a bağlanması ile birlikte, Ada sınırları içinde yaşayan Müslüman nüfus, Yunanistan vatandaşı olmuştur. Hukuksal açıdan 1913 yılına kadar Ada'da “asli” unsur olarak tanımlanan Müslümanlar, bu dönemden

¹A. Nühket Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2000, s.15.

² Adıyeke, a.g.e. s.18.

³ Fahir, Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1960*, A. Ü. SBF Yay., Ankara; 1975, s.298.

⁴ Adıyeke, a.g.e., s.17.

⁵ Adıyeke, a.g.e., s.17.

itibaren, “azınlık” olarak tanımlanacaklardır. Bir başka deyişle Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde kurulan Yunanistan Devleti, hukuksal açıdan Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki dengeyi tersine çevirmiştir.⁶ Bu süreç ile birlikte Müslümanlar için hem idari hem de toplumsal açıdan oldukça önemli işlevleri olan, tüzel örgütlenmeler “*Cemaat Örgütlenmeleri*” devreye girmiştir. Yunanistan'da yaşayan Müslüman nüfus, Cemaat-ı İslamiye kurumlarıyla hem dinî sosyal ve kültürel yaşamlarını, taşıdıkları dinî ve etnik kimliğe uygun yürütebilme çabası içinde olmuşlar, hem de bu örgütlenme ile gerek Yunanistan Hükümeti'ne karşı, gerekse uluslararası platformlarda azınlık statüsü nedeniyle kendilerine sağlanan hakları organize bir şekilde korumaya çalışmışlardır.⁷

Cemaat-ı İslamiye örgütleri azınlığın dinsel, sosyal, kültürel hatta ekonomik ve siyasi oluşumlarına yön vermekten öte kökleri çok daha eskilere dayanan Osmanlı Devleti'nin egemenliği döneminde oluşturulmuş yapılanmalardır. Söz konusu kurumlarla ilişkilendirilebilecek kurumlar, “Dimoyerandiya”lardır.⁸ Dimoyerandiya adı verilen meclisler Girit'te daha çok kendi cemaatlerinin sosyal ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü kurumlar olarak çalışmışlardır. Dimoyerandiya Müslümanları farklı şekilde etkilemiştir. Ada'nın Yunanistan'a bağlanmasından sonra Müslümanlar benzeri bir örgütlenme çatısı altında “Cemaat-i İslamiye” örgütleri etrafında birleşmişlerdir.⁹ Osmanlı İmparatorluğu döneminde temelleri atılan bu kurum zamanla imparatorluğun yönetim gücünün zayıflaması ve

⁶ Konstantinos Tsitselikis, “The Legal Status of Islam in Greece”, *Die Welt des Islams*, Leiden, 2004, s.402.

⁷Nükheth Adıyeke, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: Cemaat-ı İslamiyeler 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi Araştırma Projeleri Dizisi, Ankara, s.8.

⁸ Adıyeke, a.g.e., s. 25.

⁹ Nuri Adıyeke, a.g.m., s.214.

özellikle XIX. yüzyıl başından itibaren Batı Trakya, Rumeli ve Adalar'dan geri çekilmesi sürecinde ön plana çıkmıştır. Bu süreç içinde söz konusu coğrafyada nüfus açısından giderek azalan yerli Müslüman halk bu örgütler etrafında sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamlarını dinsel yaşamlarıyla bütünleştirerek varlığını koruma altına almıştır.¹⁰

Konumuzun temelini oluşturan Kandiye Müslüman Azınlık Cemaati de bu yapı etrafında örgütlenmiş ve yeni statüyle yaşamlarına yansıyan farklılıkları bu yapı aracılığıyla kabullenebilmişlerdir. Mübadele sürecine değin ada halkının yaşamlarının her boyutuna ait ayrıntılar bu örgüt yapısı altında şekillenmiştir.

Kandiye Müslümanlarının yaşamı Ada'nın Yunanistan'a resmi olarak bağlandığı 1913 ile gerçekten değişime uğramıştır. Bu değişikliklerin başında, temel hak ve özgürlüklerinin artık formel ve uluslararası metinlerle sınırlandırılması gelmektedir.¹¹ Her şeyden önce hukuksal olarak Yunanistan vatandaşı olan Müslümanlar kendilerine tanınan yeni yasal haklar çerçevesinde yaşamlarını sürdürmeye başlamışlardır. Ancak Girit Müslümanlarının temel hak ve özgürlüklerine ilişkin yasal düzenlemelerin Osmanlı hukukundan tamamen farklılaşması birdenbire olmamıştır. Bir yanda İslam hukukunun belirleyiciliği ve şeriat mahkemesinin görevi devam ederken bir yanda da yeni düzenlemeler uygulanmaya konmuştur.

Ada'da XIX. yüzyılın başından beri devam eden isyan süreci özellikle aynı yüzyılın ikinci yarısından sonra Girit'in hukuksal açıdan elde ettiği kazanımları

¹⁰ Adıyeke, a.g.e., s.11.

¹¹ 1913 yılında Müslümanlar için en kapsamlı düzenlemeleri getiren Antlaşma, 1-14 Kasım 1913 tarihinde imzalanan Atina Antlaşmasıdır.

Ada halkı için yeni düzenlemeler anlamını taşımaktadır. Özellikle 1897 yılında Ada'da muhtariyetin ilan edilmesi ile birlikte Ada'daki Osmanlı egemenliğinin etkinliği hemen hemen her açıdan en düşük seviyeye gerilemiştir. Ada'nın Yunanistan'a bağlanması yaşanan bir dizi olayın sadece son noktası olmuştur.

Ada Müslümanlarının Yunanistan vatandaşı olmaları ile hukuksal açıdan devreye giren Atina Antlaşması ile Müslümanların dinsel özgürlüğü tanınmıştır. Antlaşmanın on birinci maddesi ile kanun önünde eşitlik, dinsel özgürlük gibi haklar tanınan Müslümanların dini hiyerarşisi Yunanistan tarafından kabul edilmiştir.¹²

Hukuksal anlamda Müslümanların sahip olduğu haklar çerçevesinde Ada'daki son yılları bu açıdan güvence altına alınmıştır. Ancak özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tırmanışa geçen Rum ve Müslüman çatışmaları, önceki dönemler göre nispeten azalsa da devam etmiştir. Siyasal antlaşmalarla sağlanmaya çalışılan huzur ortamı günlük yaşamın içinde var olan kargaşayı tam olarak ortadan kaldıramamıştır. Müslüman cemaatin varlığı hukuk metinleri ile güvence altına alınırken fiiliyatta yaşanan olaylarla bu güvence önceki dönemlerde de olduğu gibi sarsılmaya devam etmiştir.

Kandiye Müslümanları, kendilerine tanınan bu yeni haklar çerçevesinde yaşamlarına devam etmişlerdir. Yunanistan Devleti ile kanunlar temelinde son derece düzenli ve olumlu ilişkiler geliştiren Müslümanlar ve özellikle de cemaat idaresi ilişkilerin olumlu yönde gelişmesi için büyük çaba harcamıştır. Yunan yetkilileri ile olumlu ilişkiler geliştirilmesi, vergilerini düzenli ödemeyen tekkelerin

---

¹²Tsitselikis, a.g.m, 403.

uyarılması, dini ve ulusal açıdan önemli gün ve dönemlerde resmi makamlara telgraf çekilmesi gibi detaylar bu çabaları doğrulamaktadır.

Maruz kaldıkları saldırılar karşısında Müslümanlar kendi içlerinde birbirlerine daha sıkı bağlarla bağlansalar da tamamen kendi içine kapanmamışlardır. Ada Rumları ve Müslümanları arasında komşuluk, ticaret vb. ilişkiler devam etmiştir.

Yunanistan vatandaşı oldukları dönemle birlikte ekonomik yaşamlarında da değişimler meydana gelmiştir. Gerek Yunanistan'ın aktif olarak yer aldığı uzun savaşlar dönemi gerek aynı süreçte güvenlik kaygısıyla yaşanan iç göç temel geçim kaynağı ziraat olan Kandiye Müslümanlarının ekonomik durumunu oldukça olumsuz etkilemiştir. Maddi olanakları yeterli olmadığı için cenazesini bile kaldıramayacak durumda olan yüzlerce aileye cemaat idaresi yardımlarda bulunmuştur.

Genel olarak tek eşli evliliklerin yaygın olduğu Müslüman topluluğunda çocuklar ve gençler oldukça ön plandadır. Genç nüfusun geleceğinin güvence altına alınması ve iyi bir eğitim almaları için cemaat her türlü olanağını seferber etmiştir. Özellikle kent merkezinde yaşayan gençlerin eğitimlerini ileri düzeylerde devam ettirmeye çalışmışlardır.

Din olgusu, Kandiye Müslümanları için özellikle de azınlık olma durumuyla bağlantılı olarak oldukça önemli bir hale gelmiştir. Yunanistan'ın sınırları içinde yer alan azınlıklara ilişkin düzenlemeleri de din temelindedir. 1829 yılından sonra hakim olan Ortodoks dışı dinsel gruplar Yunanistan tarafından azınlık kabul

edilmişlerdir.¹³ Azınlık gurubu olarak onları Rum cemaatinden ayıran en önemli farklılıkları din olmuştur. Aynı anadile sahip oldukları düşünülürse din olgusu daha da ön plana çıkmaktadır. Tam anlamıyla etnik bir azınlık kavramı baskınlığından bahsetmenin söz konusu topluluk için mümkün olmadığı anlaşılmıştır. Kendilerini Türk ve Müslüman olarak tanımlamaktan çok Müslüman olarak tanımladıkları görülmektedir. Bu tanımlamanın bilinçli bir tercih olmaktan çok Osmanlılık kimliğinden sıyrılamamaları ile ilgili olduğu düşünülmektedir.

Mübadele sözleşmesinin imzalanması ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin söz konusu topluluğa karşı koruyucu bir rol üstlenmesi ile birlikte etnik kimlik ve farklılıklar da ön plana çıkmaya başlamıştır.

Sonuç olarak 1913–1923 yılları arasında azınlık olarak yaşayan Kandiye müslümanlarının yaşamlarının sınırları Yunanistan tarafından siyasal antlaşmalar ile belirlenmiştir. Tüm bu süreç boyunca Yunanistan makamlarının bu antlaşmalara aykırı hareket ettiği yönünde hiçbir örneğe rastlanmamıştır. Ada'daki son on yılını azınlık olarak yaşayan Müslümanların yaşamlarında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Ancak Rum cemaatle ilişkiler büyük ölçüde önceki dönemlere göre daha olumlu şeklide devam etmiştir.

Mübadele sözleşmesi çerçevesinde güvenlik kaygıları ile bir yandan Ada'dan ayrılmak isteyen Müslümanlar bir yandan da anavatanlarından o döneme değin hiç görmedikleri yeni vatanlarına gitmeyi de çok kolay kabullenememişlerdir.

---

¹³ Tsitselikis,, a.g.m, 402.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

1. Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi

Defter No.41, Mübadil Cemaat-i İslamiyeye Ait Vakıf Defterleri ve Evrak Katalogu.

Defter No. 162, İhtiyar Meclisi Mukarreratına Mahsus Defteri.

Defter No. 166, Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus
Müsvedde Defteri.

Defter No. 613, Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-i İslamiye Evkaf Tasfiye Defteri.

Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri.

Defter No: 642, Hanya Cemaat-ı İslamiye İdaresi Karar Defteri.

Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri.

Defter No1214, Hanya Sicil Defteri, 1314-1924.

Defter No. 1288, Kandiye Kazalar Karar Hülasaları ve Fihristli Defteri.

Defter No. 1854, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri.

2. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Fon Kodu 272.11.11:

17.72.1. / 17.77.8(2) / 17.76.10(7)/ 17.77.9

Fon Kodu 30.10.0.0:

123.873.18 / 23.874.34 / 123.874.30 / 8.50.14

B. Resmi Yayınlar

Düstur, III. Tertip, C.V, Ankara, 1969.

TBMM Zabıt Cerideleri, İçtima I, Devre II, C. I, Ankara 1961.

C. SÜRELİ YAYINLAR

1. Basın

A. Yerel Basın

İstikbal (Hanya)

B. Ulusal Basın

Akşam (İstanbul)

Cumhuriyet (İstanbul)

Hakimiyet-i Milliye (İstanbul)

Tanin (İstanbul)

Vatan (İstanbul)

II. Dergiler

Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası, III 1923-1925.

D. Sözlü Tarih Görüşmeleri

ARDIÇ, Nimet, [I. Kuşak Girit Mübadili], Mersin 18.04.2007.

ARSEVEN, Mehmet, [I. Kuşak Girit Mübadili] Mersin, 25.04.2007.

ÇOKUSLU, Zeynep, [I. Kuşak Girit Mübadili], Mersin 18.04.2007.

DİLMEN, Zehra, [I. Kuşak Girit Mübadili], Mersin, 11.04.2007.

HAZAR, Kösem, [I. Kuşak Girit Mübadili] Mersin, 18.04.2007.

GÜL, Sevim, [I. Kuşak Girit Mübadili], Mersin, 09.05.2007.

ÖZÇELEBİ, Fatma, [I. Kuşak Girit Mübadili] Mersin, 18.04.2007.

E. Kitaplar ve Makaleler

ADIYEKE, A, Nükhet, (2000).

Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı, T.T.K. Yayınları, Ankara.

_____, (2001).

Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: 'Cemaat-ı İslamiyeler' 1913–1998, Stratejik Araştırma ve Etütler Milli Komitesi, Ankara.

_____, (2005).

“Osmanlı Egemenliği Altında Girit’te Müslüman Kimliğin Oluşumu ve Müslüman Cemaati ile Ortodoks Cemaati Arasındaki İlişkiler”, *Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923 Türk- Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, Derleyen: Müfide Pekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 365-377.

_____, (2006).

“17. Yüzyıl Girit (Resmo) Şeriye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit’te Etnik Dönüşüm”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, 9-13 Eylül 2002, 557-568.

_____, (2000).

“Mübadeleye Dair Gizli Kalmış Bir Arşiv” *Fethinden Kaybına Girit*, (İçinde), Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 293-300.

_____, (2005).

“Girit’te 1896–1897 Olayları ve Rum İsyân Cemiyetinin Faaliyetleri”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 6, Genelkurmay ATASE ve Denetleme Kurulu Başkanlığı Yayınları, 43-51.

- ADIYEKE, Nuri, (2006). “Girit Nikah Defterleri ve Girit’te Evlilikler”, *Fethinden Kaybına Girit*, (İçinde), Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 57-70.
- _____, (2006). “Girit’te Cemaatler Arası Evlilikler”, *Fethinden Kaybına Girit*, (İçinde), Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 70-80.
- _____, (2006). “Stavrinidis ve Girit’teki Osmanlı Kadı Sicilleri”, *Fethinden Kaybına Girit*, (İçinde), Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 300-309.
- ADIYEKE, Nükhet- Nuri, (2002). *Kıbrıs Sorununun Anlaşılmasında Tarihsel Bir Örnek Olarak Girit’in Yunanistan’a Katılması*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi, Ankara.
- _____, (2006). “Girit’te Millet Sisteminin Örnekleri Kapıda İşaret, Hamamda Çıngırak”, *Fethinden Kaybına Girit*, (İçinde), Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 92-101.

- _____, (2000). “Newly Discovered in Turkish Archives: Kadi Registers and other Documents on Crete”, *Turcica*, 32, 447-461.
- _____, (2006). “Recent Discoveries in Turkish Archives: Kadi Registers of Midilli”, *Turcica*, 38, 355-362.
- AKGÜN, Seçil, (1986). “Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Türk-Yunan İlişkileri*, Genel. Kurmay Yayınları, Ankara, 241-277.
- AKŞİN, Sina (Edit.). (2000). *Çağdaş Türkiye 1908–1980*, C. 4, Cem Yayınevi, İstanbul.
- ARI, Kemal, (1995). *Büyük Mübadele Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ARMAOĞLU, Fahir, (1975). *Siyasi Tarih 1789-1960*, A. Ü. SBF Yayınları, Ankara.
- _____, (2003). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789–1914)*. T.T.K. Yayınları, Ankara.

- ARSAVA, Füsün, (1993). *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basımevi, Ankara, 1993.
- ATA, Mehmet Reşat, (2007). *Kutsal Bekâr “Mücerret” Girit’ten Esen Bir Bektaşî Klasîği*, İnciay Yayınları, Mersin.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, (1982). *Türk İnkılap Tarihi*, C. I-1, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- BRAUDEL, Fernand, (1993). *II. Felipe Dönemi’nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitapevi, Ankara.
- CASTELLAN, Georges, (1985). *Balkanların Tarihi*, Milliyet Yayınları, Çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, İstanbul.
- CİN, Turgay, (2003). *Yunanistan’daki Müslüman Türk Azınlığın Din ve Vicdan Özgürlüğü (Başmüftülük ve Müftülükler Sorunu)*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

- CLOGG, Richard, (1997). *Modern Yunanistan Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____, (2003). *Minorities in Greece*, London, Hurst&Company.
- ÇANLI, Mehmet, (1994). “Yunanistan’daki Türklerin Anadolu’ya Nakli I”, *Tarih ve Toplum*, İletişim Yayınları, Eylül, 182-189.
- ÇAPA, Mesut, (1998). “Lozan’da Öngörülen Türk-Ahali Mübadelesinin Uygulanmasında Türkiye Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyetinin Katkıları”, *Atatürk Yolu*, 1988, Yıl:1, Sayı:2, Kasım, 241-255.
- ÇAVUŞOĞLU, Naz, (1999). *Azınlık Hakları*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1999.
- DAYIOĞLU, Ali, (2002). *Bulgaristan'daki Müslüman-Türk Azınlığı (1878–2000)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, (1997). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat* Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara,.
- DETORAKİS, Theocharis E., (1994). *History of Crete*, Iraklion.

EMGİLİ, Fahriye, (2006).

“Tarsus’ta Girit Göçmenleri”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXV, 35-45.

_____, (2007).

“Girit’ten Antalya’ya Yönelik Göçler (1897-1912)”, *Cumhuriyet Döneminde Antalya Sempozyumu*, 17-18 Aralık 2004, Akdeniz Üniversitesi, Antalya, 147-159.

_____,

“Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Mersin’in Sosyo-Ekonomik Yapısına Etkileri”, *Tarih İçinde Mersin: Kolokyum ve Sergisi II*, Mersin Üniversitesi Yayınları, Mersin, 2006, 136-142.

EREN, Halit, (1994).

“Batı Trakya Türk Cemaat ve Vakıf İdareleri”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 5-9 Eylül 1990, C.V., 2115-2125.

ERGİR, Ertuğrul, Erol, (1997).

Giritli Mustafa, TÜKELMAT A.Ş., İzmir.

- ERİM, Nihat, (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- GÖKAÇTI, Mehmet Ali, (2001). *Geographika Yeniden Keşfedilen Yunanistan*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- GREENE, Molly, (1993). *Kandiye 1669–1720: The Formation of a Mercant Class*, Princeton Üniversitesi Doktora Tezi, Princeton.
- GÜLSOY, Ersin, (2004). *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645–1670)*. Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul.
- GÜNDÜZ, İrfan, (1999). “Osmanlılarda Devlet- Tekke Münasebetleri”, *Osmanlı*, C. IV., Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 468-486.
- GÜREL, Şükrü Sina, (1993). *Tarihsel Boyut İçerisinde Türk-Yunan İlişkileri (1821–1993)*. Ümit Yayıncılık, Ankara.
- HALL, Richard C., (2003). *Balkan Savaşları 1912–1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası*, Çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul.

- İPEK, Nedim, (2002). *Samsun ve Mübadele*, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- JELAVÍCH, Barbara, (2006). *Balkan Tarihi 2*, C. II, Küre Yayınevi, İstanbul.
- KARA, İsmail, (2006). *Hanya/Girit Mevlevihanesi Şeyh Ailesi Müştemilatı Vakfiyesi Mübadelesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Enver, Ziya, Karal, (1999). *Osmanlı Tarihi*, C. V, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- KARPAT, Kemal, (2004). “1683’ten Sonra Osmanlıların Balkan Uluslarıyla İlişkileri”, *Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, (İçinde), Çev. Recep Boztemur, İmge Yayınevi, Ankara, 61-129.
- KESSLER, G., (1935). “Şehrin Tarihi ve Sosyal Fonksiyonu”, Çev. Refii Şükrü, *İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 4, 524-534.
- KOLOĞLU, Orhan , (1987). “Girit’te Türkçe Basın”, *Tarih ve Toplum*, C. VIII, Sayı: 48, 329-332.

- KÖPRÜLÜ, Orhan F., (1980). “Usta-Zade Yunus Bey’in Meçhul Kalmış Bir Makalesi Bektaşiliğin Girid’de İntişarı”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8-9, 37-72.
- KÜÇÜK, Cevdet, (2001). *Ege Adalarının Egemenlik Tarihçesi*, Stratejik Araştırmalar ve Etüdler Milli Komitesi, Ankara.
- KÜÇÜK, Hasan, (1975). *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, Otağ Yayınları, İstanbul.
- LADAS, Stephan, (1932). *The Exchange Of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York.
- MERAY, Seha, (2001). *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, C.I, Y.K.Y., İstanbul.
- MİLLAS, Herkül, (1992). *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ORAN, Baskın, (1986). *Türk- Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara.

- _____, (2001). *Küreselleşme ve Azınlıklar, İmaj*
Yayıncılık, Ankara.
- _____, (2006). *Türkiye’de Azınlıklar Kavramları, Teori,*
Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama,
İletişim Yayınları, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber, (2000). *Osmanlı Toplumunda Aile, Pan*
Yayıncılık, İstanbul.
- _____, (2004) “Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi
Osmanlı Yönetimi”, *Osmanlı Barışı,*
(İçinde) Ufuk Kitap, İstanbul, 139-148.
- PAVLİDİS, Antonios, (1998). *Yunan Kaynaklarına Göre Mübadele*
Meselesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
İstanbul.
- Piri Reis, (1988). *Kitab-ı Bahriye, Ed. Ertuğrul Zekai*
Ökte, C. IV, The Historical Research
Foundation, İstanbul.
- PRYOR, John, (2004). *Akdeniz’de Coğrafya Teknoloji ve Savaş*
Araplar, Bizanslılar ve Türkler, Kitap
Yayınevi, İstanbul.

- SOYSAL, İsmail, (1983). *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I (1920-1945)*, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- SÜRGEVİL, Sabri, (1986). "1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ve İzmir", *III. Askeri Tarih Semineri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 296-316.
- SVORONOS, N. J., (1935). *Yunanistan Nüfusu ve Yunanistan Nüfus Sayımları*, Çeviren M. Galip, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstanbul.
- ŞİMŞİR, Bilal, (1989). *Ege Sorunu Belgeler*, C. I., T.T.K. Yayınları, Ankara.
- TAHMİSCİZADE, Mehmed, M., (1977). *Girit Hatıraları*, Yayına Hazırlayan: İsmet Miroğlu- İlhan Şahin, Kervan Kitapçılık, İstanbul.
- TOURNEFORT, Joseph de, (2005). *Tournefort Seyahatnamesi*, Editör Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- TSİTSELİKİS, Konstantinos, (2005). "1923'ten önce Yunanistan'da Müslüman Cemaatler Yasal Süreklilikler ve İdeolojik Tutarsızlıklar" *Yeniden*

Kurulan Yaşamlar 1923 Türk- Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, Derleyen: Müfide Pekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 341-357.

_____, (2004). “The Legal Status of Islam in Greece”, *Die Welt des Islams*, Leiden, 402-431.

TUKİN, Cemal, (1945). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Girit İsyanları- 1821 Yılına Kadar Girit”, *Belleten*, C. IX, Sayı: 34, 164-204,

_____, (1977). “Girit Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, M.E.B. Yayınevi, 791-804.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, (1987). *Mesail-i Mühime-yi Siyasiye*, c. II, Yayına Hazırlayan Bekir Sıtkı Baykal, T.T.K. Yayınları, Ankara.

UÇAROL, Rifat, (1986). “1878 Berlin Anlaşmasına Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu ve Yunanistan’a Toprak Verilmesi”, *III. Askeri Tarih Semineri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 210-240.

- _____, (1995). *Siyasi Tarih (1789–1994)*. Filiz Kitabevi, İstanbul.
- YILDIRIM, Onur, (2006). *Diplomasi ve Göç Türk- Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- YÖRÜKAN, Turhan, (2006). “Zeus ile Hera Zeus’un Aşklarıyla Akdeniz’de Kurulmak İstenen Sosyo-Kültürel ve Politik İlişki Ağı”, *Doğu Batı*, Akdeniz, Yıl: 9, Sayı: 34, Kasım Aralık Ocak 2005–2006, 13-49.
- YORULMAZ, Ahmet, (1997). *Savaşın Çocukları Girit’ten Sonra Ayvalık*, Belge Yayınları, İstanbul.
- ZENGİN, Cahide, (1998). *Türkiye- Yunanistan Devletleri Arasında Mübadele Meselesi ve Kamuoyu (1918–1930)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

EKLER

ردیف	شرح	مبلغ	مبلغ
۶۰	تقدیم		
۶۱	...		
۶۲	...		
۶۳	...		
۶۴	...		
۶۵	...		
۶۶	...		
۶۷	...		
۶۸	...		
۶۹	...		
۷۰	...		
۷۱	...		
۷۲	...		
۷۳	...		
۷۴	...		
۷۵	...		
۷۶	...		
۷۷	...		
۷۸	...		
۷۹	...		
۸۰	...		
۸۱	...		
۸۲	...		
۸۳	...		
۸۴	...		
۸۵	...		
۸۶	...		
۸۷	...		
۸۸	...		
۸۹	...		
۹۰	...		
۹۱	...		
۹۲	...		
۹۳	...		
۹۴	...		
۹۵	...		
۹۶	...		
۹۷	...		
۹۸	...		
۹۹	...		
۱۰۰	...		

EK I-a: ViBMA Arşivi, Defter No. 166, Girit Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri.

۸۰ آردیجه جاسرینک کره لرینله آندا و کیمین حرف اولدیلر سیرتلیغی ایفرا تا فرجه
 ۱۹۱۹ آتسره و صله ایله آتقیر تا فرجه کیمین ربه زر ده لرین و فرجه
 ۶۴ ۸۰ مونسیت دینه دارانلار کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 ۵ حایه نوره کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 ۱۰۰ جهر لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 ۶۵ قفا لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 ۱۸ جاری صیه کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 ۱۱۴ ۱۰ کتب کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 ۶۵۵ ادر کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 کتب کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 ۵۰ ۱۰۰۹ ادر کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 ۷۰ ۱۷۴۷ مونسیت دینه دارانلار کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 ۵۰ ۶۰۶ ادر کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله

۷۰ ۶۰۶ ادر کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 ۷۰ ۶۵۷ ادر کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله

۹۰ قفا صیه و قضا صیه کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 ادر کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 ادر کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 ادر کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله

۹۱ مونسیت دینه دارانلار کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 ادر کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 ادر کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله

۹۲ ادر کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 ادر کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 ادر کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله
 کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله کیمین ربه لرینله

EK I-b: VİBMA, Defter No. 707, Kandiyê İhtiyar Meclisi Karar Defteri.

نردیس	فرمان و تاریخ	تصدی	منوی			ایبانگ
			تصاف	قریب	اسمی	
۶۶۶	۱۷	وصی	منوچاه	صوفی	حسبه	زینب
۶۶۷	۱۷	وصی	"	والی	علی	احمد، آفت - سانه
۶۶۸	۱۸	وصی	قندی	سیرینا	حسبه	زهرا
۶۶۹	۱۹	وصی	"	"	حسبه	زینب، رضی
۶۷۰	۱۹	وصی	"	"	حسبه	محمد و یادگار
۶۷۱	۲۰	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۷۲	۲۱	وصی	"	"	حسبه	محمد و یادگار
۶۷۳	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۷۴	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۷۵	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۷۶	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۷۷	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۷۸	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۷۹	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۸۰	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۸۱	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۸۲	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۸۳	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۸۴	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۸۵	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۸۶	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۸۷	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۸۸	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۸۹	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۹۰	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۹۱	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۹۲	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۹۳	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۹۴	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۹۵	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۹۶	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۹۷	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۹۸	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۶۹۹	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه
۷۰۰	۲۱	وصی	"	"	حسبه	احمد، آفت - سانه

EK II: Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresine Ait Emlakların 1916–1918 Yılları Arasındaki Kiracı ve Kefil İsimleri Tablosu.

Sabıkı	Li-Hakkı	Akar Numarası	Semti	Nev'i	Vakfı	Esami-i Müste'cirin	Esami-i Kefil
11	9	1	Yeni Çarşı	Dükkân	Umum	Ahmed Arnavutaki	Ali Kariyarakı
33	30	1	Kasaphane	Dükkân	Umum	Salih Caferaki	Ahmed Sakazaki
22	2520	2	Kasaphane	Dükkân	Umum	Garsi Hacı Cemalaki	Kazım Celiyaki
14	1450	2	Kuşaklı	Hane	Ankebut	Mehmed Amayalaki	Mustafa Solakki
60	60	2	Nezaret Meydanı	Gazino	Umum	Iraklı Marankaki	Pinayoti Peratifaki
17	2560	4	Kasaphane	Dükkân	Umum	Ahmed Sakazaki	Salih Caferaki
750	750	4	Nezaret Meydanı	Mahzen	Umum	Iraklı Marankaki	Pinayoti Peratifaki
36	36	5	Kasaphane	Dükkân	Umum	İvan Sitasupolaki	Salih Caferaki
5	5	5	Yeni Çarşı	Dükkân	Umum	Hacı Mehmed Kariyarakı	Ali Kariyarakı
750	750	6	Nezaret Meydanı	Mahzen	Umum	Iraklı Marankaki	Pinayoti Peratifaki
1550	1550	6	Yeni Cami	Hane	Hacı Ali Paşa	Bayram Kokoraki	Arap Feyzulazaki
16	16	6	Areste	Dükkân	Umum	Çekula Karafçaki	Yezimo Alkaçilumaki
8	8	6	Kasaphane	Dükkân	Umum	Ali Portakalaki	Ali Hacı Eminaki
12	1270	7	Kasaphane	Dükkân	Umum	Mustafa ..... (Silik)	Hüseyin Zakanyaki
110	15550	7	Meydan	Dükkân	Fazıl	İsmail Portifalaki	Hacı Salih Portifalaki
12	1260	7	Silahçıhane	Dükkân	Mearif	Nikola Stavrakı	Mihali Mutafsaki
8	8	8	Kasaphane	Dükkân	Umum	Ali Portifalaki	Ali Hacı Eminaki
12	1270	9	Kasaphane	Dükkân	Umum	Hacı Hasan Emiraki	..... zaki
2120	2120	9	Attarlar Çarşısı	Dükkan	Fazıl	İvan Sitasupolaki	Zahariyapolati
1150	1220	9	Silahçıhane	Dükkân	Mearif	Osman Arnavutaki	Murat Kundakçaki
1450	1460	10	Çukur Çeşme	Fırın	Umum	Kinayoti Malyutaki	Yorgi Börekçaki
20	20	10	Kasaphane	Dükkân	Umum	Ahmed Bayrakdaraki	Ali Alemdaraki
...	920	10	Kahya Bey	Hane	Fazıl	Pinayoti Mezafalaki	Mihail Mütaki
10	90	10	Meydan	Fırın	Abdurrahman	Nikola Yakivsi	İvan Mezalması
...	...	11	Kasaphane	Dükkân	Umum	....	Arab Kalayçaki
1250	1250	11	Silahçıhane	Dükkân	Mearif	Mehmed Kundakçaki	Murat Kundakçaki
16	16	11	Yeni Çarşı	Dükkân	Umum	Kosti Kenderpolmazi	Yorgi Vasilaki

12	12	11	Yeni Çarşı	Hane	Umum	Mustafa Efendi Mollazaki	İlhami Efendi Musazaki
Toplam 62320	Toplam 67250	Müessesat-ı Diniyeye Ait Emakinin 1 Eylül 1332'den-31 Ağustos 1334 tarihine kadar yukarıda adı geçen ve kefilleri açıkça belirtilen dükkânların kira listesi.					
10	10	12	Kasaphane	Dükkân	Umum	.....	İvan Sitiyakosi
2050	2050	13	.....	Hane	Sultan Mehmed	Mehmed Bey Helalaki	Abidin Efendi Helalaki
12	12	3	Silahçıhane	Dükkan	Mearif	Ramazan Bıçakaki	Hasan Seydaki
15	15	13	.....	Hane	Valide	Ali Faik Vesaki	Emin Efendi ....
10	10	15	ci	Hane	Hacı Salih Efendi	Yorgi Apostolaki	(Kefil yazılmamış)
8	1550	15	Kasaphane	Dükkân	Umum	Mustafa	Hüseyin Pataraki
13	13	15	Yeni Çarşı	Dükkân	Umum	İbrahim Hacı Hacalaki	
90	0	15	Kasaphane	Dükkân	Umum	Ali Süleymanaki Bayrakdaraki	Mazlum Hilalaki
12	12	16	Kasaphane	Dükkân	Umum	Kazım Dedezaiki	İbrahim Hacı Cemalaki
10	10	17	Valide Meydanı	Ahır	Mahmud Ağa	Ali Hacı Eminaki	Ali Portakalaki
15	15	19	Areste	....	.....	....	Azam Kananaki
4	4	9	Valide Meydanı	Nısf-ı Dükkân	Mahmud Ağa	Mustafa Curaki	Ali Alemdaraki
22	22	20	Kandak	Hane	Kandak	..... Garanbazaki	Hulki Efendi ...
45	45	22	Yeni çarşı	Han	Umum	Hüseyin Bey Verikofaki	İbrahim Bey Verikofaki
13	13	24	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	.....	Mustafa Eryanaki
5	5	24	Fokola ?	Hane	Kaptan İbrahim	Mehmed Çulaki	İbrahim Efendi Sefandalaki
22	22	25	.....	Hane	.....	.....	Yorgi Vayaki
12	12	25	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	Sofulu...	Sofulu Arataki
10	10	26	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	Sofulu Galanaki	Sofulu Sarizaki
1250	1250	27	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	Hüseyin Hacı Emiraki	Bedri Efendi Hacı Demiraki

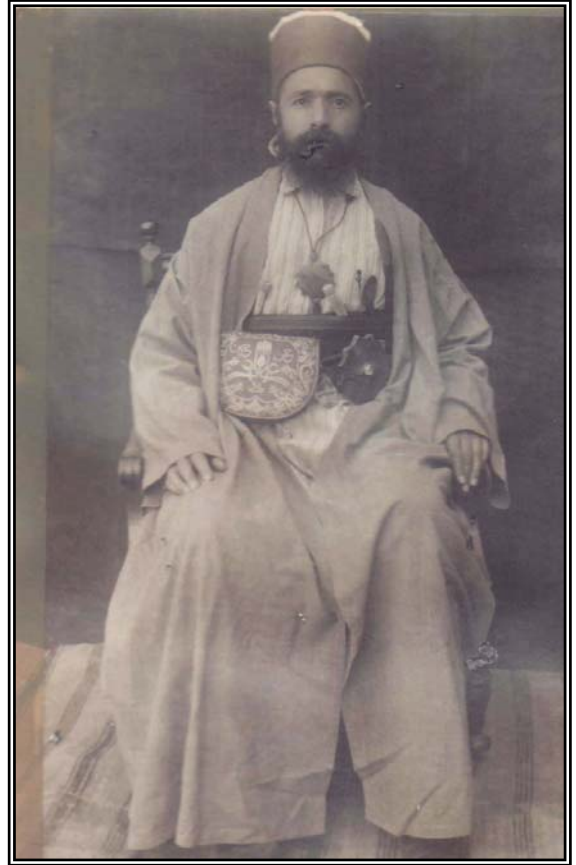
1150	1150	28	Evkaf	Dükkan	Umum	Kazım Purutfalaki	Hacı Salih Purutfalaki
10	1270	27	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	Salih Caferaki	İbrahim Hacı Cemalaki
8	8	28	Çukur Çeşme	Hane	Dizdar Hüseyin Ağa Vakfı	Mustafa Piralaki ve Baba Ömer	Ethem Hamzazaki
10	10	29	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	Ethem Durafaki	Hasan Durafaki
4	4	30	Çukur Çeşme	Hane	Dizdar Hüseyin	Aret Hacaki	Ali Efendi Selim Efendaki
22	22	30	Evkaf	Kahvehane	Umum	Yunus Bayramaki	Mehmed Yuvaki
720	780	33	Hanyalı Mezarlığı	Hane	Sultan Mehmed	Hüsnü Bey Bayramaki	Hasan Bey Varekofaki
15	15	34	Evkaf	Dükkan	Umum	Kosti Sifaki	Zafariye Polati
T	10510						
99040							
450	450	35	Yeni çarşı	Dükkân	Umum	Hilmi Kara Arsilanaki	Mehmed Lazaki
15	15	36	Evkaf	Dükkan	Umum	Zahariya Polati	Kosti Sifaki
5	5	37	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	Hasan Arahicaki	Ali ....
12	12	37	Kahya Bey	Hane	Dulkadir	Osman .... Bayrakaki	Armistidiye Çenyaki
20	20	40	Belalı (?) Sokağı	Fırın	Mahmud Ağa	Yorgi Papamicaki	Aristomiye Papamicaki
9	9	46	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	Kosti Poltaki	Mihal Mutaf
55	120	47	Ağa Çarşı	.....	Umum	.....	Mehmed Bey .....
8	8	48	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	Kosti Poltaki	Mihal Mutaf
2710	2710	49	Ağa Çarşı	Dükkan	Umum	.....	Yorgi Kiryataki
50	50	53	Ağa Çarşı	Kahvehane	Umum	Mehmed Azizaki	Andoli İnutaki
31	3510	102	Yeni Çarşı	Kahvehane	Umum	Hüseyin İsmailaki	Hacı Karıyaraki
24	24	106	Valide	Dükkan	Mahmud Ağa	....	....
24	3970	112	Valide	Dükkan	Mahmud Ağa	Hüseyin Alaçaki	İbrahim Efendi ...
10	10	121	Yol Çarşı	Dükkan	Dulkadir	Dimitri Falafaki	İvan Pandomusaki
22	22	124	Valide	Hane	Dulkadir	.....	Mustafa Efendi ....
9	9	126	.....	Oda	Keçeci Hacı Ali	Hacı	..... Andonafaki

16	16	143	Hükümet Kabrinde	Nısf-ı Dükkan	Fazıl	Rasih Bey Espiraki	(Kefili Yok)
5	1170	-	Vezir Havlusu		Fazıl	Umum Bey Serverzade	Hüseyin Sekilanaki
12	1107	-	-	Hane	Fazıl	Ahmed Efendi Makaralaki	.....
Toplam	13.591	15.138					

Kaynak: VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri.

Ek III-a: Girit Mübadili Kösem Hazar'ın Ailesi'nin Girit'te Çekilmiş Fotoğrafi.

EK III-b: Kandiye’de Bulunan Son Bektaşı Tekkesinin Şeyhi, Sadık Cafer Baba’nın Girit’te Çekilmiş İki Farklı Fotoğrafi.
(Mehmet Reşat Ata’nın Arşivinden Alınmıştır.)